کورتەی ژیانی میستەر ڕیچ

کلودیوس –ی نووسەری ئەم یادنامەیە، لە ڕۆژی ٢٨ی مارتی ساڵی ١٧٨٧ز–دا لە نزیک (دیجون)ی سەر بە (بورگەندی)، لە فەرەنسا لە دایک بووە. هەر بە منداڵیی بۆ (بریستۆل) گوێزراوەتەوە لە ئینگلتەرە و سەرەتای ساڵانی منداڵیی لەژێر سێبەری دایک و باوکیدا بەسەربردووە. هەر لە منداڵیشەوە نیشانەی بلیمەتی و بەرزی پێوە دیاربووە، چونکە کاتێ بنچینەکانی هەردوو زمانی لاتینی و یۆنانی، لەلایەن خزمێکییەوە پێ وتراوە. کەڵکەڵەی زانین پاڵی پێوەناوە، تا بەبێ مامۆستا و بەپشتیوانی هەندێ کتێب، خۆی فێری گەلێ زمانی هاوچەرخ بکات.

کە تەمەنی دەگاتە هەشت نۆ ساڵان، لە گەنجینەی خانەدانێکدا لە بریستۆل، دەستنووسێکی عەرەبی ئەدۆزێتەوە، ئیتر خولیایەکی بەتین دەکەوێتە سەری، کە لای ئەم زمانە، لەنگەرێک بگرێ. هەر ئەم هاندەرە ئەو خولیا بەتینەی لە مێشکدا گەڵاڵە کرد، تا خۆی ئامادە بکات بۆ بەدیهێنانی ئەو شتەی لە هەموو هیوایەکی زیاتر مەبەستی بوو، ئەویش توێژینەوەی زانستەکانی خۆرهەڵات بووە، کە کارێکی گرنگی کردە سەر جڵەوگرتنی ژیانی داهاتووی، چونکە بەهۆی کتێبێکی ڕێزمان و فەرهەنگێک و هەندێ دەستنووسەوە، کە لە(بریستۆل) لە میستەر(فۆکس)ی خواستبوون، توانی خۆی فێری نووسین و خوێندنەوەی ئەم زمانە گرانە بکات و بە ئاسانی و زمان پاراوی پێبکات، تا کە تەمەنی دەگاتە یازدە ساڵیی، ئەم خولیا نەلەقیوەی وای لێ بکات، بێ پشوو، لەسەری سووربێ و پێشکەوتنێکی زۆر لەگەڵێک زمانی خۆرهەڵاتیدا بەدەست بهێنێ، لەنێوانیاندا زمانی عیبری، کلدانی، فەرەنسی، فارسی، تورکی، عەرەبی و کەمێکیش چینی[(١)].

(١) وەک دەردەکەوێ زمانی کوردییشی زانیوە، چونکە زۆربەی ئەو ئاخاوتن و باس و خواسانەی لە گەشتەکەیدا لەگەڵ دانیشتووانی کوردستاندا کردوویەتی بەزمانی کوردی بووە. نازانم بۆچی (خاتوو ڕیچ) ئاماژەی بۆ ئەمە نەکردووە. بەڵام وەک لە دووتوێی ئەم کتێبەدا دەردەکەوێ، وادیارە (ڕێنوێن و چاوساغ)ەکانی ناو کوردستانی، فارس بووبن، چونکە لە یادداشتکردنی ناوی زۆربەی شارۆچکە و گوندەکانی کوردستاندا، لەباتی پاشکۆی هەموو ناوێکی وەک (ئاوا)ی کوردیدا، (ئاباد)ی فارسی نووسیوە. جگە لەوەی کە مانای ناوی (کوردی) هەندێ لەو شار و شارۆچکە و گوندانەیشی هەر بە فارسی پێگەیەندراوە و ئەویش هەر بە فارسی یادداشتی کردوون، وەک (کرماشان)ی بە (کرمنشاه) و (شارەزوور)ی بە (شەهرەزور) و دەیان ناوی تری هەر بەو جۆرە یادداشتکردووە، کە لەم وەرگێڕانەدا هەموویان ڕاستکراونەتەوە–م

سەرباری ئەوەش کە سەرنجی گەلێکی بەلای لێکۆڵینەوە دیارەکانیدا ڕاکێشا، لەهەمان کاتیشدا بەشێوەیەکی گشتی لایەنی خۆپەروەردەکردنی خۆیشی کەمتر نەبوو.

ئەو ڕێبازەی ئەم، لە توێژینەوەکانیدا بۆ خۆی تەرخانکرد، وەک چۆن ڕێ نیشاندەری کەسانی تریش بوو، نیشانی ئەمیشیدا کە (هیند) چاکترین مەیدانی دەرخستنی بلیمەتیی داهاتوویەتی.

لە ساڵی ١٨٠٣ز–دا یەکێک لەو هاوڕێیانەی بەتەنگییەوە دەهات لای کۆمپانیای (هیندی خۆرهەڵات) تەقەللای بۆدا، کە لە مەیدانی سەربازیدا وەک قوتابییەکی جەنگ وەربگیرێت. کاتێکیش ئەو هاوڕێیەی هەواڵی دامەزراندنەکەی پێگەیاند و نیگەرانیی خۆی دەربڕی، کە لەوە زیاتری پێ نەکراوە، میستەر ڕیچ ئەوەی نیشاندا کە زۆر پشت بەخۆی ئەبەستێ و بە شادمانییەوە پێی دەڵێ: تۆ، هەر ئەوەندە وا بکەیت بگەمە هیند، ئیتر ئەوانی تری لەسەر خۆم.

ئیتر وەک ئاواتی لاوێتیی، هەموو ئەندێشە گەشەکەی پڕبوو لەو پرۆژەیە و بەپەلە خۆی گەیاندە (لەندەن) بۆ تەواوکردنی پێویستییەکانی، و سەری لەبەڕێوەبەرایەتی کاروباری (هیند)دا، کە دەبوایە پێش وەرگرتنی کارەکەی، تەواویان بکات...

لەکاتێکدا میستەر ڕیچ لە بەڕێوەبەرایەتی کاروباری (هیند)دا چاوەنواڕ دەکات، سەرنجی میستەر (والان سیر تشارلس ویلکنس) بەلای خۆیدا ڕادەکێشێ کە لە زمانەکانی خۆرهەڵاتدا بە شارەزا ناسراوە، چونکە دوای ئەوەی لە زمانەکانی خۆرهەڵاتدا تاقی دەکاتەوە، زۆر لەوە زیاتری بۆ دەردەکەوێ کە چاوەنواڕ دەکات و زیرەکییە سەیرەکەی لەو شتانە باڵاتربووە، کە بەهۆیانەوە ئەو زمانەی پێ فێربووە. لەبەرئەوە دەمودەست وەک لاوێکی بلیمەت و دەگمەن، کە شایستەی ئەوەبێ هەموو جۆرە فرمانێکی تری لەژێر چاودێری خۆیاندا پێ بسپێرن. بە ئەندامانی ئەنجوومەنی بەڕێوەبەرایەتییەکەی ناساندووە.

لەسەر ئەو ڕاسپاردانەش کە دەربارەی شارەزاییەکانی میستەر ڕیچ، باسکرا، خوالێخۆشبوو (ئەدوار باری) بەڕێزلێنانێکی زۆرەوە، فەرمانبەرێتی (کاتب تحریرات)ی دەسگای (بومبای)یان پێ سپارد. بەمجۆرە ڕەوتی ژیانی لە خزمەتی سەربازییەوە، بۆ خزمەتی مەدەنی لەو دەسگایەدا گۆڕرا. بۆ ئەوەش کە هەردوو زمانی عەرەبی و تورکی باشتر فێربێ، کە پێشتریش شارەزاییەکی چاوەنواڕ نەکراوی تیایاندا پەیدا کردبوو، بۆ سکرتاریەتی میستەر (لووک) گوێزرایەوە، کە لەو ڕۆژانەدا وەک باڵیۆزێکی حکوومەتی بەریتانی بەرەو میسر دەچوو.

میستەر ڕیچ لە سەرەتای ساڵی ١٨٠٤ز-دا بە پاپۆڕێکی بارگواستنەوە، کە ناوی (هیندستان) بوو، کەوتەڕێ، بۆئەوەی بگات بە میستەر (لووک) لە زەریای ناوەڕاست، بەڵام لەبەر هەر هۆیەک بێت، ئەم پاپۆڕە لە کەنداوی (ڕۆماس - لە ئیتاڵیا) ئاگری تێچوو. ئیتر میستەر ڕیچ لەگەڵ پاپۆڕەوانەکاندا پەنای بردەبەر ڕۆخی (کاتالۆنیا) و لەوێشەوە بەیارمەتی هاوڕێیەکی لە (بریستۆل) سەفەرەکەی درێژە پێدا و دوای مانەوەیەکی زۆر لە ئیتاڵیا و فێربوونی زمانی شیرینی ئیتالی، کەوتە خوێندنی دەرسی مۆسیقا، ئەو هونەرەی کە لە ژیانی داهاتوویدا خۆشتر و بەچێژتر و بەرینتر دەبوو. ئیتاڵیاش لە هەموو ئەو وڵاتانە زیاتر لەگەڵیدا ئەگونجا، کە سەردانی کردبوون، بۆیە بەخۆشییەکی گەورەوە لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا بەسەری دەکردەوە. واش ڕێ دەکەوێ پێش ئەوەی بگاتە جێی فرمانەکەی، میستەر (لووک)ی هاوڕێی کۆچی دوایی دەکات. ئیتر ئەنجوومەنی بەڕێوەبەرایەتییەکان، ڕێگە بە میستەر ڕیچ دەدەن کە خۆی هەر جێگەیەک بۆ ئەنجامدانی بەرنامەکەی بەچاک دەزانێ، بچێت. لەسەر ئەمەش لە (مالتا)وە بە دوورگە بچووکەکانی (یۆنانی)دا ڕوو لە ئەستەموڵ دەکات.

میستەر ڕیچ ماوەیەک لە ئەستەموڵ دەمێنێتەوە و پاشان دەچێتە (ئەزمیر)، لەوێش لەگەڵ چەند لاوێکی تورکدا دەچێتە قوتابخانە، بۆ فێربوونی تایبەتمەندییەکانی زمانی تورکی بە وردەکارییەکانییەوە نووسین و خوێندنەوەی و قووڵبوونەوە و فێربوونی هەمووجۆرە زانستەکانی ئیسلامی.

هەر لەم ماوەیەدا چەندان سەفەری گرنگی لە ئاسیای بچووکدا کردووە و دوایی کراوە بە یاریدەدەری کۆلۆنێل (میسیت)ی باڵوێزی گشتی بەریتانیا لە میسر و بەڕێگەی (قوبرس)دا بۆ ئەسکەندەرییە چووە. لە میسریش کەڵکی لە فێربوونی زمانی عەرەبی و شێوە جیاوازەکانی وەرگرتووە. لەهەمان کاتیشدا کاتی دەستبەتاڵیی بۆ مەشق کردنی سواریی و بەکارهێنانی شیر و تیر، بردۆتەسەر. بڕیاریش دەدا بەڕێی زەویدا بۆ کەنداوی فارسی بچێت[٢]. بۆ ئەوەش کە نەیناسن، جلوبەرگی میرانەی لەبەرکردووە و گەشتی بەزۆربەی ناوچەکانی فەلەستین و سوریا -دا کردووە و پشتی بەو زمانە تورکی و نەریتەیان بەستووە، کە زانیویەتی. چاو قایمانە سەردانی دیمەشقی کردووە و لەکاتی سەردانی حاجیاندا کە بەرەو (مەککە خۆیان ئامادە کردووە، چۆتە ناو (المَسجِد الکَبیر)ەوە، کە ئەمەش کارێکە ئەگەر پێبزانرایە، کە (دیان)ە، لەو ڕۆژەدا ژیان بایی خۆی

(٢) لە دەقەکەدا وا نووسرابوو، بۆ ئەمانەتی وەرگێڕان وەک خۆی هێشتمەوە. (م).

بووە، کە لە دیمەشق -یشەوە چۆتە (حەڵەب) و لەوێشەوە بەڕێی (ماردین - بەغدا)دا دەچێ بۆ (بەسرە)، لەوێشەوە بۆ (بومبای)، کە لە ئەیلولی ١٨٩٧ز-دا دەیگاتێ.

زرنگییشی لە زمانەکانی خۆرهەڵات و نەریتیاندا، توانایەکی وای دابوویە کە بتوانێ بەجلوبەرگی تورکانەوە لە (گورجستان) چاوبەست لە خەڵک بکات و لە دیمەشقیش لەناو هەزاران حاجیاندا، کە بەرەو مەککە دەچوون، چەند هەفتەیەک بمێنێتەوە، بەبێ ئەوەی سەرگەرمترین و وریاترین موسڵمان، هەستی پێ بکات.

دوای ئەوە بە ماوەیەکی کەم بەرژەوەندی گشتی بەریتانی وای پێویست کردووە نیشتەجێیەک لە بەغدا دابمەزرێنن و ڕای هەموانیش لەسەرئەوە کۆبۆتەوە، کە میستەر ڕیچ تاقە کەسێکە شایستەی ئەم کارە بێت، خۆیشی هەر بۆ ئەمە داوای دامەزراندنی کردبوو، لەبەرئەوە پێش ئەوەی بگاتە (٢٤) ساڵیی، بەهۆی لێهاتوویی خۆیەوە دووجار بەرزکراوەتەوە و بۆ بەغدا چووە.

ڕیچ ماوەیەکی کەم دوای ئاهەنگی ژن هێنانی، کە لە ٢٢ی کانوونی یەکەمی ١٨٠٨ز-دا بووە، چووە بۆ نیشینگەکەی، کە بەغدا و بەسرەیشی گرتۆتەوە و ئەنجام لە بەغدا سەقامگیر بووە، کە بارەگای والییشی لێ بووە، چونکە بەو هۆیەوە کە شوێنەکەی لە ناوەڕاستدا بووە، توانیویێتی کاروباری سیاسی خۆی لەگەڵ دامودەسگای والی دا بەڕێوەبەرێ و ئەو دەنگوباسانەش ببیستێ کە لەو سەردەمەدا لە ئەوروپاوە هاتوون و پڕبوون لەو هەواڵانەی کە چاوەنواڕ دەکرا (ناپلیۆن) ئینگلتەرە و هیند بگرێ. بەهۆی هەست بەرزیی و دووربینیی لە کاروباری سیاسی و ئاگاداربوونی لە ڕەوشت و خووی خەڵکەکە و بەخشندەیی خۆیشییەوە، زۆر خێرا توانیویێتی ڕێزی خۆی لای میری و لای خەڵکیش پەیدا بکات.

بەپێی ئەو خووەش کە دەسەڵاتدارێتی تورک بەخۆیەوە گرتووە، لەسەردەمی نشینگەیی ئەمدا، چەندان شۆڕش لەناو دامودەسگای میریدا ڕوویداوە و چەندان والیش گۆڕراون و (میستەر ڕیچ)یش بەهۆی ڕەوشتی بەرزییەوە، توانیویێتی لە ماڵەکەی خۆیدا پارێزگاری و داڵدە بۆ هەموو ئەوانە مسۆگەر بکات، کە جاروبار بەهۆی ئەم کودەتا سیاسیی و نائاساییانەوە کەوتۆتە مەترسی و تەنانەت ئەم پارێزگارییە، بۆ بنەماڵە و دەستە ژێرکەوتووەکان تەرخانکراوە، کە ئەگەر ئەم پەناگەیە نەبوایە، ڕزگاریان نەدەبوو. چونکە ماڵەکەی ئەم، پەناگەیەک بووە، کەس نەیوێراوە لەخۆیەوە توخنی بکەوێت...

ئەم دادپەروەرییە ڕەسمی و نیازچاکییەی، بۆتە هۆی ئەوەی گەلێ جار خەڵک هیچ

سەنگێکیان بۆ بەڵێن و پەیمان و قسەی والییەکانیان دانەناوە، ئەگەر لەلایەن ئەمەوە زامن و پشتگیری نەکرایە.

نزیکەی شەش ساڵی لە بەغدا بەسەربردووە و لە هاوسەرەکەی و میستەر (هاین)ی برین پێچی نشینگەکە زیاتر، کە لەهەمان کاتیشدا یارمەتیدەری بووە، هیچ هاوڕێیەکی ئەوروپایی نەبووە... کاتی دەستبەتاڵی خۆی بەو لێکۆڵینانەوە بەسەربردووە، کە خۆشی ویستوون، لەبەرئەوە کۆمەڵێک سەرچاوەی پێویستی بۆ نووسینی کتێبێک دەربارەی مێژووی فەرمانداریێتی بەغدا و ناوچە جوگرافییەکەی و سەرژمێری، کۆکردۆتەوە دەستی کردووە بە دەستنووسەکانی خۆرهەڵاتییانە گردکردنەوەی، کە لەپێناوی کۆکردنەوەیاندا دریغی لە ڕەنج و پارە سەرفکردندا نەکردووە. پێرستی ئەم کۆمەڵەیەشی وەک ئەوسا بۆ داناوە، لە چەند ژمارەیەکی (کانگەکانی خۆرهەڵات)دا، کە لە (ڤییەنا) دەرچووە، بڵاوبۆتەوە و ڕاستگۆترین بەڵگەن بۆ پێوانەی ئەو سەرکەوتنەی لەو باسانەیدا بەدەستی هێناوە.

هەروەها کۆمەڵێکی تری دەوڵەمەندی بە (مەدالیا و دراو و خشڵ و بەردی هەڵکۆڵراو) ڕێکخستووە، کە لە (بابل و نەینەوا و تەیسەفون و بەغدا) دۆزرابوونەوە. گەشتێکی (بابل)یشی بۆ لێکۆڵینەوەی پاشماوەی ئەو شارە کۆنە کردووە و پوختەی سەرنجەکانی خۆی لەو کتێبەدا تۆمار کردووە، کە ناوی ناوە: یادداشت لە کەلاوەکانی بابلەوە، کە بۆ یەکەمجار لە (ڤییەنا) لە گۆڤاری (کانگەکانی خۆرهەڵات)و دواییش لە ئینگلتەرە چاپکراوە.

لە کۆتایی ساڵی ١٨١٣ز-یشدا بەهۆی تێکچوونی باری تەندروستییەوە ناچار بووە کاری نشینگەیی بەغدا، بۆ میستەر (هاین)ی یاریدەدەری بەجێ بهێڵێ و لەگەڵ هاوسەرەکەیدا بۆ ئەستەموول بچێت و ماوەیەک میوانی میستەر (والان - سیر ڕۆبرت لیستن) بووە، کە ئەوکاتە لای (بابیعالی) باڵوێزی بەریتانیا بووە. لەسەرەتای ساڵی (١٨١٤ز)دا چەند شتێک وایان لێکردووە درێژە بە سەفەرەکەی بدات و بە (بولگاریا و هەنگاریا) و تا (ڤییەنا) و دواییش گەیشتۆتە (پاریس)، کە تازە سوپای هاوپەیمانەکان داگیریان کردووە. ئیتر هەر لە پاریسدا ماوەتەوە و دەرفەتی ناسینی گەلێ لەو پیاوە ناسراوانەی بۆ ڕەخساوە، کە لەو ڕۆژە تووشانەدا لەوێ گردبوونەتەوە، تا (بۆناپارت) گەڕاوەتەوە و هەریەکەیانی بۆ جێیی خۆی پەرتوبڵاو کردۆتەوە.

لە گەڕانەوەشیدا بەرەو بەغدا، بە (سویسرا) و (میلان)دا تێپەڕبووە و لەوێشەوە بۆ

(بوندقییە) چووە و بەناچاری ماڵاوایی لە (ئیتاڵیا) کردووە و بە (تریەستە)دا ڕابووردووە، لەوێشەوە بەڕێگەی (کورفو) و (ئەرخەبیل)دا بۆ ئەستەموول چووە و بەدەم ڕێگەشەوە سەردانی گەلێ دوورگەی کردووە و تیایاندا گەڕاوە، تا شوێنەواری کۆنی (تەرواده)، بدۆزێتەوە. لە ئەستەمووڵیشەوە بەڕێگەی ئاسیای بچووکدا بۆ بەغدا گەڕاوەتەوە و بەپێی تواناش هەوڵی داوە لەم سەفەرەیدا بەڕێگەیەکی جیاوازتر، لەو سەفەرەی بۆ ئەوروپا کردوویەتی، بڕوات و زیاتر بایەخ بە جوگرافیای ئەو وڵاتە بدات و بەتایبەتیش هەڵکەوتنی چیاکانی. کە لە دۆڵی (رافیدەین)یش نزیک دەبێتەوە، سەردانی کەنیسەکانی (سریان و کلدان) دەکات و زانیاریش دەربارەی ئەو ڕەگەزە سەیر و نامۆیە کۆدەکاتەوە، کە پێیان دەوترێ (یەزیدی).

دوای ئەوەی دەگاتەوە بارەگای نشینگەییەکەی خۆی، دەست بە درێژەپێدانی ئیشە کۆنەکانی دەکاتەوە. لە ماوەی ئەو پێنج ساڵەدا کە لەوێ ماوەتەوە، توانیوێتی گەلێ دەستنووسی تازە بخاتە سەر کۆمەڵە دەستنووسەکانی تری، بەجۆرێ کە بەرهەمە کۆکراوەکانی بوون بەنرخترین کۆمەڵە دەستنووسێک، کە لە خۆرهەڵاتدا کەسی تر نەیبووە. هەر مانەوەیشی لە بەغدا، یارمەتی ئەوەی داوە ئەم کارە بە ئەنجام بگەیەنێ. هەروەها کۆمەڵە (دراو)ە یونانی و ساسانی و ئیسلامییەکانی زیاتر بکات و کۆمەڵە خشڵ و بەردە هەڵکۆڵراوەکانیشی و بەتایبەتی لوولە بابلییەکانی زیاتر بکات.

هەر لەم ماوەیەشدا بووە دووەمین گەشتی (بابل)ی کردووە، وەک پێشتریش باسمان کرد...

لە ساڵی (١٨٢٠ز)دا، باری تەندروستی وای پێویست کردووە ئاڵوگۆڕێک لە ئاووهەوادا بکات، بۆیە گەشتێکی (کوردستان)ی کردووە، کە ڕووداوەکانی ئەو سەردانەی لەم گەشتنامەیەدایە. لە گەڕانەوەشیدا سەردانی گەلێ کەنیسەی دیانی کردووە، بەتایبەتی ئەوانەی کە لە سەفەرەکانی پێشوویدا دەرفەتی سەردانییان نەبووە. بۆیە توانیوێتی گەلێ دەقی کۆنی سریانی و کلدانی بەکەڵکی کتێبی پیرۆز - کۆبکاتەوە و کتێبخانەکەی پێ دەوڵەمەند بکات، جگە لەگەلێ دەستنووسی دەگمەنی تر.

هەر لەودەمانەدا خۆی ئامادە کردووە سەردانی (بۆمبای) بکات، چونکە حاکمی گشتی ئەوێ بەپلەیەکی گرنگ دایمەزراندووە، بەڵام وا ڕێکەوتووە بارەگای نشینگەییەکەی بە فرمانی والی، یان بەهاندانی ئەو، پەلاماری بدرێ و میستەر ڕیچ توانیوێتی بەزەبری چەک بەرەنگاری ئەم هێرشە ببێتەوە و پاشان بۆ بەسرە چووە. لەوکاتانەشدا کە چاوەنواڕی

پێشنیاری دەوڵەتەکەی خۆی دەکات، کەڵکی لەو ماوەیە وەرگرتووە و سەردانی (شیراز)ی کردووە و لەوێوە سەردانی کەلاوەکانی (پەرسەپۆلس) و (کورش) و پاشماوەکانی تری ئەو ناوەی کردووە. لەکاتی مانەوەیدا لە (شیراز)، نەخۆشی (ڕشانەوە)ی بەجۆرێک تێدا بڵاوبۆتەوە، مەترسی خستۆتە هەموو دنیاوە، چونکە تەنیا لەچەند ڕۆژێکدا هەزاران کەسی ناو شار مردوون، کە شارەکە خۆی نزیکەی (چل هەزار)کەس بووە. ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی حاکمی ئەو شارە بە خاوخێزان و گەورەپیاوان و خانەدان و ئەو خەڵکە هەژارانەش کە توانیان خۆیان دەرباز بکەن، شاریان جێ هێشتووە. ئەم پەتایە نینۆکی لە ڕیچ -یش گیرکردووە، بۆیە ڕۆژی ٤ی تشرینی یەکەم، کاتێ لە گەرماو دێتەدەرێ، نیشانەکانی (ڕشانەوە)ی لێ دیاری دەدات و سەرەڕای ئەو هەموو چاودێری و چارەسەرکردنەیشی، بەڵام بەرەبەیانی ڕۆژی دوایی تر، واتە ٥ی تشرینی یەکەمی ١٨٢١ کۆچی دوایی دەکات و لە یەکێک لە باخچەکانی پاشایەتی (جیهان نوما)دا دەنێژرێ کە پێشتر نیشتەجێی خۆی بووە و بۆ لەبیرنەچوونەوەیشی پەیکەرێکیان بۆ کردووە. لەپاش خۆیشی گەلێ دەستنووسی بەجێهێشت. ئەو یادنامە ڕۆژانە تێروتەسەلەی کە بەدەم ڕێوە، لە بەغداوە بەرەو ئەستەموڵ نووسیوێتی ئەوەش وەک خۆی پێی وابووە تاقە سەفەرێک بووە، کە هاوسەرەکەی بەسواری ئەسپ لەگەڵیدا بووە. هەروەها لە سەردانیا لە ئەستەموڵەوە بۆ ڤییەنا و لە پاریسەوە بۆ بەغدا، هەمووی یادنامەی ڕۆژانەی لەسەر نووسیون. جگە لەو یادنامە ڕۆژانەیەی لە کوردستان نووسیوێتی و هەندێکی لەم کتێبەدا چاپکراون، چەندان لاپەڕەی تریشی نووسیوە، کە هەمەجۆر باسیان تێدایە.

کۆمەڵە دەستنووسە بەنرخە خۆرهەڵاتییەکەی و دراو و شتەکانی تریشی، پەرلەمانی بەریتانیا، بۆ مۆزەخانەی بەریتانیای کڕییەوە، کە تا ئێستاش هەر لەوێن.

لێرەشدا پێویست بەوە ناکات باسی ناوەڕۆکی لاپەڕەکانی ئەم کتێبە بکەین، چونکە خۆیان باسی خۆیان دەکەن... یادنامەی پیاوێکی مەزنە، دەربارەی وڵاتێکی تازە، کە گەشتوەرانی تر، بەپەلە و ڕاگوزاری، بە هەندێ جێگایدا تێپەڕیون و لابەلا ناویان هێناوە. بەڵام ئەم یادنامە ڕۆژانەیە، تیشکێکی تازەتر و گەش دەخاتە سەر جوگرافیای کوردستان و نەریتی خەڵکەکەی. چونکە ئەوخاڵە جوگرافیانەی لەم کتێبەدا لێکۆڵینەوەیان لەسەر کراوە، نەک هەر ڕووناککەرەوەی هەموو لایەکی کوردستانن، بەڵکو یارمەتیدەرێکیشە بۆ ڕووناککردنەوەی شوێنە نزیکەکانی ئەم بەشەی ئاسیا.

گومانیش لەوەدا نییە، کە میستەر ڕیچ، حەزی دەکرد تێبینی و لێکۆڵینەوەکانی

دەربارەی ئەم سەفەرەی بڵاو بکاتەوە[٣]، چونکە هەموو ئامرازێکی ڕووپێوی هونەریی بۆ بەکارهێناوە و لەم گەشتنامەیەدا زۆر بە وردی ئەو خاڵانەی دەستنیشان کردووە، کە ڕێنمایی سەفەرەکەیان کردووە.

خۆ ئەگەر مەرگ مەودای بدایە، خۆی ئەم گەشتنامەیەی بۆ جەماوەر بڵاوبکردایەتەوە، ڕەنگە گەلێ شتی تازە و گەلێ زانیاری تر، کە لە مێشکیدا ڕەنگی بۆ ڕشتبوون و پەنگیان خواردبووەوە و لەکاتی نووسینی گەشتنامەکەدا تۆماری نەکردبوون، ئامادەی کردبوون بۆ کاتی بڵاوکردنەوەی و ئەم گەشتنامەیەی پێ دەوڵەمەند بکردایە.

لەهەمان کاتیشدا بەهۆی قەڵەمە بەبڕشتەکەی و ئەو بەرنامە وردەی بۆ ڕووپێوی هونەریی دایناوە، توانیوێتی لە هەندێ بەشی کوردستاندا ئەنجامێک بەدەست بهێنێ، کە پێشتر لامان شاراوە بووە و لە باشترین نەخشەکانی وڵاتەکەماندا نەبووە و لە هیچ پارچەیەکی تری ئاسیادا ئەنجام نەدراوە، کە ئەمەش داهێنانێکی شەرەفمەندە بۆ خۆی و بۆ وڵاتەکەی[٤].

(٣) لەو نامەیەدا کە (جێمس بێڵی فرێزەر)، ڕۆژی شەشی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٢١ز -دا لە شیرازەوە، واتە ڕۆژێک دوای مردنی میستەر ڕیچ، بۆ (ویلیم ئەرسکن)ی لە (بومبای) نووسیوە، ئەم بڕگانەی تێدایە: (لەنێوان ئەو کتێبانەدا کە لای میستەر ڕیچ دیمن، دەفتەرێکی بیرەوەری و یادنامەم بەرچاوکەوت، کە گومانم نییە نرخێکی گەورەیان هەیە، چونکە پڕێتی لە تێبینی جوگرافی و گەردووناسی، کە بۆ نەخشە ئێرانییەکانمان زۆر پێویستمان پێیان هەیە. هەموو ئەم تێبینی و لێکدانەوانەش دەربارەی کوردستان، یان لەناو ئەم نامانەدان، یان لەناو ئەو کاغەزانەدایە، کە لە (بوشەهر) بەجێیی هێشتوون. دیارە ئەگەر ون بووبن، خەسارەتێکی زۆر لە جەماوەر دەکەوێ، لەبەرئەوە هەموو ئەو پەڕە کاغەزانەی لە کتێبخانەکەیدا بەرچنگی ئێمە کەوتن، نەمان هێشتووە هیچیانمان لێ بزربێ و ئەو پەڕە کاغەزانەش بریتین لەو یادداشتانەی نرخی خۆیان هەیە. جارێکیشیان گوێم لێ بوو میستەر ڕیچ دەیوت: هەموو ئەو نەخشانەی دەربارەی ئەم بەشەی ئاسیا هەن، پڕن لە هەڵە و ئەو نیازەشی دەربڕی کە پڕۆژەی نەخشە تایبەتییەکانی خۆی تەواوبێ. هەروەها دانەیەکیش لەو نووسراوە مێخییە زۆر بەنرخانەی لە (پەرسەپۆلس) هەن، بەختەتی ئەم نووسراونەتەوە، کە بە هیوا بووە دانەیەکی بۆ مامۆستا (گروتیفند) لە ئەڵمانیا لێ بنێرێ.

(٤) دەبێ ئەوە بڵێم کە لە دەقە عەرەبییەکەدا ژیانی میستەر ڕیچ درێژتربوو، بەڵام هەندێ بڕگەیم بە زیادە زانی و هەر ئەوەندەم لێ وەرگێڕاوە، کە دڵنیام ئەم پوختەیە تینوێتی خوێندەواران ئەشکێنێ. (م).

بەشی یەکەم

دەرچوون لە خانووی نشینگەیی- چۆنێتی سەفەرەکە- باسێکی کۆمەڵەکەمان- باوبۆران- کفری- کەلاوەی ساسانی- میواندارێتیی سەرۆک هۆزی بەیات- چاووگەکانی نەوت لە (توزخورماتوو).

بەغدا - ١٦ی نیسانی ١٨٢٠ز

بۆ خۆ دەربازکردن لە دەست قرچەی هاوین، لە هاوینەکانی بەغدا، ئەمساڵ نیازی سەردانی چیاکانی کوردستانم خواست. چونکە پێیان وتبووین لەوێ کەشوهەوایەکی جیاوازتر، لەچاو ئەوەی بەغدادا[1] هەیە. لەبەرئەوەش کە کوردستان، لە ئەوروپا کەمتر ناسراوە و منیش ناسیاوێکم لەوێ هەبوو، کە بۆ سەردانیان زۆریان بانگهێشتن کردبووم، بۆیە پێم خۆشبوو هەلێکی ترم بۆ بڕەخسێ، تا ئەو تینوێتییەم بشکێ، کە مەگەر هەر بەسەردانی وڵاتێکی تازە، پاراو دەبوو.

لەم جارەشیاندا هەست دەکەم پێویستە بەشێوەیەکی ڕەسمی گەشت بکەم. هەر لەبەرئەمەش بوو کە (ریچ خانم)ی هاوسەرم، ئەرکی ئەم سەفەرە سەختە لە (تەختەرەوان)ێکدا[2] بکێشێ، کە قەرەواش و تایبەتمەندانی حەرەم[3]، چاودێرییان دەکرد... بۆ ئاسان کردنی ئەم ئەرکەش ئەوەندەی بتوانرێ، بەچاکم زانی ئەسپێکیشی لەگەڵدا بنێرن، تا لەو جێگایانەدا کە لەبەرچاو نابێ، سوار ببێ. هەڵکەوتی پلەوپایەی فرمان و جێگەکەشم وای پێویست دەکرد ژمارەیەکی زۆری فرمانبەر و خزمەتگوزارانی خانووی نیشینگەیی و ئەوانەش کە ڕێگەیان درابوو بۆ یاوەریمان، لەگەڵ خۆمدا بیانبەم، تا کۆمەڵێکی زۆر پێک بهێنن. بۆ خۆ ڕزگارکردنیش لەو مەسرەفەی کە دەبوایە بۆ ئەو

(١) زۆر بەگران بەراوردم لەنێوان ئەو گەرمایەی بەغدا، کە بەلای کەمەوە پێنج مانگ دایدەگرێ، لەگەڵ هیچ جێگایەکی تری دنیادا پێدەکرێ. بەڵام ئەگەر بەیادی بێنین کە خەڵکەکەی لە مانگی نیسانەوە تا تشرینی یەکەم، ناچار دەبن لە ڕۆژدا پەنا بۆ ژێرزەمین و شەویش بۆ سەربانیماڵەکانیان دەبەن، ئەوا کەمێک بۆمان دەردەکەوێت، چونکە لەو ماوەیەدا ژیان، لە ژووردا هەڵناکرێ، پلەی گەرما لەپێش هەیوانێکی سێبەردا دەگاتە (١١٥ پلە). لە نیوەڕوانیشدا دیومە گەیشتۆتە (١٢٠ پلە) و لە دەی شەویشدا (١١٠ پلە). گەرمای گڕەش بێزاری دەکردین، کە بۆنێکی توندی گۆگردی لێدەهات -خاریچ-.

(٢) ئەمە دەبێ مانای وشەی (...... -دارشتن - تێکردن)ی عیبری نەبێ، کە لای ئێمە لە (تەورات)دا بۆتە (LITTER) واتە (کەژاوە)، وەک برگەی بیستەمی (ئیصحاح ٦٦ی ئەشعیا)دا هاتووە؟ لە چاپی حەفتاهەمینی (SEPTUAGINT)یشدا بە (کەژاوەی سەر هێستر) هاتووە. بڵاوکەرەوە ئەم کورتەیەی لە هاوڕێیەکەوە پێگەیشتووە. لە (گەشتەکەی ئیبن جبیر)یشدا کە لە مووسڵەوە بۆ بەغدای کردووە، بەمجۆرە هاتووە: (... لە کەژاوەیەکدا، کە لەسەر دوو داربەستی بەرامبەر بەیەک، لەنێوان دوو گوێدرێژی بەرودوا دانرا بوو...)–ع.

(٣) وشەی (حەرەم) لە خێزانی تورکیدا، بەمانای بەشی ئافرەت دێت. ئەم وشەیە ئەوکاتە بەکاردێت کە موسڵمانێک نەیەوێت باسی یەکێک لە ژن و کچی ماڵەکەی بکات. هەروەها وشەکە بەمانای ئەو بەشەی ماڵەکە دێت، کە مێینەی تێدایە. تورکەکانیش زۆر بەسڵەوە باسی ئافرەتە نزیکەکانیان دەکەن، بەڕادەیەک زۆرجار ناچار دەبن لە ئاماژە بۆ کردنیاندا بڵێن: (ماڵەوەمان نەخۆشە)، یان (ماڵەوەمان سڵاوت لێ دەکەن).

سەربازانەی ناوخۆ، کە بۆ پارێزگاریمان لە مەترسی ڕێگەوبان یاوەرییان دەکردین، دەستە پاسەوانێکم هێنا، کە بریتی بوون لە بیست و پێنج سەرباز و ئەفسەرەکەیان. ئەمانەش ئەوانە بوون کە حکوومەتی (بومبای) وەک پاسەوان بۆ خانووی نشینگەیی بەتایبەتی دایانبوون، ئەم پاسەوانانە ڕێزێکی تایبەتیان هەبوو، پیاوگەلێکی ئازاش بوون و وەک هەستیشم دەکرد ئەم سەفەرەیان پێخۆشە.

«پاشا»ش لوتفێکی زۆری نواند، بەوەی هەرچی لەدەست هات بۆ ئاسانکردنی سەفەرەکەمان، هەر لە دەستوور و فرمان دەرکردن و نامە نووسینەوە بۆ ئەوانەی لە ناوچەکانی خۆیاندا دەستیان دەڕوات، تا ڕاسپاردەی گەرم بۆ پاشای کوردستان و سەرکردەکانیان، دریغی نەکرد.

گوندی (ألدّوخلَة) کە بیست و پێنج میل لە سەرووی بەغداوە دوورە، بۆ ئەوەم دەستنیشان کرد کە یەکەمین شوێن، یان ژووانگەی بەیەکترگەیشتنەوەی گشتیمان بێ، بۆ حەرەم و کەلوپەل و پاسەوان و ئەوانەش کە لەگەڵ خۆمدا نایەن.

بەو هۆیەشەوە کە ئەمڕۆ سەردانێکی زۆرم لەلایەن ئەوانەوە کرا، کە بۆ ماڵاوایی و ئومێدی سەفەری سەرکەوتوو دەهاتنە دیدەنیم، لە بەغداوە درەنگ بەڕێکەوتم، بەڵام ئەم درەنگ کەوتنەم، شوێنەوارێکی وای جێ نەهێشت باسکرێ، چونکە قۆناغی یەکەممان، ئەوپەڕەکەی نەئەگەیشتە پێنج کیلۆمەتر، کە باخەکەی هاوڕێی دێرینە و قۆناغدارم (حاجی عەبدوڵا بەگ) بوو، کە تکای لێکردم ماڵەکەی بکەمە یەکەمین قۆناغ.

سەعات پێنجی دوای نیوەڕۆ بەگورجی سواری ئەسپەکەم بووم و لەنێوان شەش و حەوتدا گەیشتم و بەگ بەوپەڕی ڕێزەوە پێشوازی کردم، سەیریشم کرد خواردنێکی یەکجار نایابی تورکییانەی بۆ سازکردووین و سالحە خانمیش پێشوازییەکی بەشان و شکۆی ریچ خانمی هاوڕێی کرد. ئەم خانمە یەکێک بوو لە ژنە کۆنەکانی ئەو سلێمان پاشایەی کە نزیکەی بیست ساڵێک حوکمی بەغدای کرد و لەساڵی ١٨٠٤ز- کۆچی کردبوو. سلێمان پاشا لەگەڵ ئەوەشدا کە مەملوکێکی (گورجی)ی پێش خۆی بوو، بەڵام بەهرە و توانای باشی هەبوو، بۆیە بەهۆی هێز و بڕیاری گورج و گۆڵانە و سەلیقەیەوە، توانیبووی زۆربەی هۆزەکانی سەر بە ناوچەی دەسەڵاتی، مل پێ بدا و خێڵە دوورەکانیش لێی بترسن. لەبەرئەوە لە سەردەمی ئەمدا کشتوکاڵ و بازرگانی گەشەی کرد و بەغداش پێشکەوتنێکی گەورەی بەخۆیەوە دی... سێ کوڕیشی لە دوای خۆی جێماون، کە لەبەر ڕێزی باوکیان، لای خەڵکی شار خۆشەویستن و هەر پاشایەکیش کە لەدوای باوکیان هاتۆتە سەر حوکم،

هەر وا بوون بۆیان. دووان لەم کورانە، هەریەکەیان لەگەڵ دایکی خۆیدا، ژینێکی زۆرباش ئەژی، بە ئەندازەی خەڵکی وەک ئەمانە، کە پلەوپایەیەکی هەبێ و لە جێگایەکدا بن کە چاوی دەوڵەت بەخیلیان پێ بەرێت، بەتایبەتیش سێیەمیان، کە گەورەکەیانە و پایەیەکی هەیە، حسابی بۆ دەکرێ، تا لە ئەنجامدا بەهۆی فرتوفێڵەوە توانیبووی بگاتە پاشایەتی و چەند ساڵێکی کەم لەخێر و خۆشی جێگاکەیدا بژی، کە پاشان (داود)ی زاوای توانی بیکوژێ و پاشان فرمانێک لە (بابیعالی)یەوە وەربگرێ، کە پشتیوانی حوکمدارێتی بکات[٤].

١٧ی نیسان

سەعات حەوت و چارەکی بەیانی، مۆڵەتم لە حاجی عەبدوڵڵا بەگ خواست و خانووی گوندەکەیم جێ هێشت. ڕێگاکە بە زەوییەکدا تێپەڕ دەبوو، کە هەرگیز دڵی نەدەکردەوە، تا لە سەعات دوازدە و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتمە چادرگەکەمان لە (ئەلدّوخلة). بەڵام هاوسەرەکەم، سەعاتێ دوای گەیشتنی من، گەیشتە ئەوێ. بۆ دڵنیابوونیش لە کۆمەڵەکەمان، چاوێکم بە چادرگەکەدا گێڕا. دامەزراندنی ژمارەیەکی وا، لەو گوندانەی گوێ ڕێگەدا، کارێکی ئاسان نەبوو، بۆیە ناچاربووم چادر لەگەڵ خۆم بهێنم و هەندێکیش عەرەب بۆ هەڵدان و کۆکردنەوەی بەیانیان و ئێوارانی چادرەکان بهێنم. چادرەکان چواردە، پازدەیەک دەبوون، کە لەوە کەمتر بوون جێگەی کۆمەڵێکی پەنجا، شەست کەسیی تیا ببێتەوە[٥]. بەڵام تا هەر دەستەیەک لە شوێنی خۆی دانەمەزرا و تا هەموو کاروبارەکان بە تەواوی سەقامگیر نەبوون، ژاوەژاو و شڵەژاوی، بە درێژی ئەو ڕۆژە، چادرگەکەی بەرنەدا، شەویش هەندێ باران باری و وڵاخدار و چادرەوانە کلۆڵەکان و وڵاخەکان تەڕبوون، ئەوانەی کە هەرگیز کەس بیری لەوە نەکردبووەوە کە پێویستیان بە چادرە.

(٤) بڕوانە پاشکۆی (سەرەبڕشت لە یادداشتی خاریچ).

(٥) (ئاغا میناس) سەر ئەفسەری ئەهلی، خانووی نشینگەیی و سەرکردەی ئەم کۆمەڵە بوو، کە بریتی بوون لە دیان و جوولەکە و تورک و ئەرمەن و فارس و هیند. لە خێزانێکی ڕێزلێگیراوی ئەرمەنیی بوو، کە بۆ ماوەیەکی درێژ خزمەتی بەریتانیایان کردبوو. ئەو پلەیەی درابوویە و توانای خۆیشی، وایان لێکردبوو ببێتە بەڕێوەبەری کاروباری ماڵەوەی میستەر ڕیچ و لەم گەشتەدا هەر هەمان ئەرک ببینێ و خەزنەدار و یاوەریش بوو. خزمەتێکی زۆری میوانەکانی ڕێگامانی کرد و کاروباری چادرگەکەی بەڕێوەبرد، کە بە کورتی تاقە پیاوێک بوو هەموو چاوەڕێی فرمان و هاوکاری کردن بن. لەگەڵ ئەوەشدا هەر نەیتوانی کەس ڕازی بکات، چونکە نەیتوانی کاری نەکردە ئەنجام بدات. خاوەنی پشوویەکی درێژی خۆش و قۆشمە بوو، کە ئەو پلەیەی ئەو، ئەوەی هەڵدەگرت. لەپێناوی ئاسوودەکردنی خەڵکیشدا ماندووبوونی نەئەزانی، بەڵکو زۆر بەپەرۆشەوە ئەرکەکانی ئەنجام دەدا (خاریچ).

١٨ی نیسان

من و میستەر (بەلی نۆ)[٦] و هەندێ سوارەی کەمی تایبەتمەندی خۆمان، لە سەعات شەش و چارەکدا، پێش ئەوەی ئەوانیتر بکەونە ڕێ، لە چادرگەکە سواربووین، هەستم بە گەشکەیەکی تەواو کرد، بەوەی لە شڵەژان و لە ژاوەژاوی چەند زمانێکی جیاجیا، ڕزگارم بووە، چونکە ژاوەژاو و پرمەی وڵاخ و دەنگی زەنگوڵەی هێستر و حەپەی سەگ، هەمووویان ئەو شتانەن، کە چادرگەیەکی خۆرهەڵاتی تەواو دەکەن. هاوسەرەکەشم بەدوامانددا هات، کە لەناو تەختەرەوانەکەیدا بوو، لەگەڵ ئافرەتانی دەست و پێوەندیا بوو، کە ئەوانیش لە (کەژاوە)دا بوون - جۆرە باڵینەیەکە، بەملاو لای هێستردا دادەبەسترێ - ، هەندێ پاسەوانی سوارەشیان لەگەڵ بوو.

دابونەریتی تورکی وای پێویست دەکرد، کە هەردوو کۆمەڵەکەمان بەتەواوی لە یەکتر دابڕین. ئەمەم بۆ خەڵکەکەی خۆیان هێشتەوە، تا پەیڕەوی خووخدە بکەن و بەگوێرەی هەڵسەنگاندنی خۆیان بۆ پلەوپایە و نەریت، ڕەفتار بکەن. چونکە من هەمیشە خۆم وا ڕاهێناوە بۆئەوەی ئاسودەبم و شەرەفی وڵاتەکەم پێویستی دەکات، دابونەریتی ناوخۆ چۆن ڕێگە دەدات، وا بجووڵێمەوە. لەبەرئەوەی تورکەکان پابەندی دابونەریتن و خەڵکێکن تا بڵێی بایەخ بە ڕوخسار و پۆشتەیی دەدەن و بڕوایان وایە ئەمە شتێکی پێویستە و هەرکەسیش ئەمە تێپەڕ بکاتەوە، وەک ئەوە وایە سووک و نەزان بێ و لەگەڵ خووخدەی کۆمەڵگای گەشەکردوودا، ڕانەهاتووە... لەسەر ئەمانەشەوە ڕێ نادەن ئافرەت بێتە بەرچاو و گوێ. منیش پێم وایە هەر تورکێک قێز لەمجۆرە شتانە بکاتەوە، دەبێ لەوانەبێ کە هەندێ ڕەوشتی بەرزی لەدەست دابێت.

هەرچۆنێک بێت من ئەمەم لای ئەوانەوە بۆ دەرکەوتووە کە ناسیومن. ئەوپەڕی دڵنیاشم ئەو ڕێز و سۆزەی موسڵمانەکان لێیان گرتین، هی ئەوە بوو ڕێزی دابونەریتیانمان لەم ڕووانەوە گرت و هەستیانمان بریندار نەکرد، بەوەی خوو خدەیان ڕەت بکەینەوە، کە

(٦) میستەر (بەلی نۆ) خەڵکی (توبنگەن - TUBINGEN)ی ئەڵمانیا بوو، لە هەرێمی (سوئابیا - SUA-BIA)، میستەر ڕیچ لە (ڤییەنا) ناسیبووی، کە لە دانشگا ببوو. ئارەزووی بۆ ئەدەبی خۆرهەڵات و حەزکردنی لەسەردانی خۆرهەڵات، وای لێکردبوو، بەهۆی (فۆن هام مەر)ی مێژوونووسی تورکیاوە، کە هاوڕێیەکی چاک بوو، پێشنیار بۆ میستەر ڕیچ بکات، کە لە گەڕانەوەیدا لەگەڵ خۆیدا بۆ بەغدا بیبات. میستەر ڕیچ -یش شادمان بوو کە ئارەزووەکەی هێنابووە دی و کردبووی بە سکرتێری تایبەتی خۆی.خوێندەوارییەکی باڵای هەبوو، کە خەڵکانی وڵاتی ئەوان بە دیسپیلین و ڕاستگۆیی ناسراون. زانیارییەکی بەربڵاوی هەبوو. سەرگەرمی لێکۆڵینەوەی گەردووناسی و زمان بوو. بەتەنگ لێکۆڵینەوەکانیانەوە دەهات و هەموو کاتی خۆیشی بەگیانێکی ئەڵەمانی تەواوەوە بۆ تەرخانکردبوو.

زیانبەخش نەبووە و چاوەنواڕی ئەمەشیان لە ئێمە نەدەکرد داوایان لێ بکەین دەستبەرداری بین.

بەو هۆیەوە کە ڕۆیشتنی ئەمڕۆمان بەناو قوڕدا بوو، زۆر ماندووی کردین لە نێوان سەعات هەشت و نۆدا لە جێگایەک ناوی (موحسین پاک)[7] بوو، کە مەزاری ئیمامێکی بچووک بوو لە نزیک جۆگەیەک، کە لە (ئەلخالس)[8] هەڵگیرابوو، دابەزین بۆ ئەوەی قاوەیەک بخۆینەوە. لە سەعات یازدە و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە قۆناغەکەمان، کە لە چاڵایی جۆگەیەکی پەرشوبڵاودا بوو.

١٩ی نیسان

دوێنێ دوای نیوەڕۆ هەورەگرمە و گێژەڵوکە، لە خۆرهەڵات و باکووری خۆرهەڵاتەوە دەستی پێکرد و لە سەعات حەوت و نیودا بارانێکی توند باری و ئاسمانیش هەر بروسکەی دەدا، پاشان لە شەودا گێژەڵوکەکە خاوبووە و هەوریش کەمێک ڕەوییەوە، بەڵام لە نیوەشەودا گێژەڵوکەی توندتر دووبارە بۆوە و بارانیش خوڕتر باری و تا ڕۆژ بۆوەوە هەورە بروسکە هەر بەردەوام بوو. ئیتر چادرەکانمان قورس ببوون و خەریک بوون وایان لێ بێت نەپێچرێنەوە و بارنەکرێنەوە. بارانیش ئەوەندە باریبووە سەر زەوی، کە نیازی سەفەری ئەمڕۆی لەسەر دەرکردین. ئەو شوێنەش کە لای جۆگە پرژەکەوە چادرمان لێ هەڵدابوو، پڕبوو لە دووپشک. بەیتاڵچییەکەشمان کاتێ ویستبووی شوێنێکی چاک لە گوێ جۆگەکە چاک بکات، گوایە پێی وایە بۆ خەوتن چاکە، چوار دووپشکی دیبوو، هەروەها کۆمەڵەکەشمان لە دەوروپشتی چادرەکان ژمارەیەکی زۆریان دیبوو، ئەمەش بۆ هەموو جێگایەکی گردەڵانی و کەلاوەی ئەو وڵاتانە، شتێکی ئاسایی بوو، چونکە شوێنێک لە نزیک (شەهرەبان) هەیە، پڕە لە دووپشک. لە سەعات چواری دوای نیوەڕۆشدا بایەکی خۆرئاوایی هەڵی کرد، بای باشووری لادا.

پلەی گەرما، لە سەعات حەوتی پێش نیوەڕۆدا ٦٦ بوو، لە سەعات سێی دوای نیوەڕۆدا ٧٦ پلە و لە دەی شەودا ٦٦ بوو.

(٧) لە دەقەکەدا حونجەکردنی ئەم وشانە بەشێوەیەکی ئینگلیزی ئێستا، هاتووە و مرۆ لەکاتی حونجەکردنیاندا هەست دەکات شێوەی عەجەمیانەیان پێوەیە، چونکە لە (MUKHSEN PAUK - موحسین پاک) دا (خ-KH)یەکە (حا-H)یە و (واو)ەکەش (أ)ە-ع.

(٨) خالس - جۆگەیەکە لە (دیالە) جیا دەبێتەوە و ئەڕژێتە (دیجلە)وە.

٢٠ی نیسان

بە درێژایی شەو بارانێکی توند باری و بووە هۆی بێزارییەکی تەواوی کۆمەڵەکەمان. سەفەری ئەمڕۆشمان لەو شتانە بوو کە نەکرێ. لە نیوەشەودا باران و بروسکە دەستی پێکرد، بەڵام زۆری نەخایاند، هەورە بروسکە نەبێ، کە لای باکووری خۆرئاواوە، لە سەعات یەکەوە تا سێ هەر بەردەوام بوو. زۆربەی گێژەڵوکەکانیش لە باکووری چادرگەکەمانەوە هەڵی دەکرد، پاشان هەور ڕەوییەوە و لەگەڵ هەڵکردنی بایەکی کەمدا لە سەرووی باکووری خۆرهەڵاتەوە، ئاسمان ڕوون بووەوە. بەشبەحاڵی خۆم، وەرزێکی ئاوا سەیرم نەدیوە، بەڵام زەبرێکی قێزەونی لای ئێمەی ڕێبواران هەبوو . پلەی گەرماش لەکاتی گێژەڵووکەکە ٦٦ پلە بوو.

٢١ی نیسان

بە درێژایی ئەمڕۆ، هەورە بروسکە ئاسۆی گرتبووەوە، بروسکەش لە ئێمەوە دووربوو، ئەمەش ببووە هۆی پەژارەیەکی زۆر بۆمان. لە بەیانیشدا (با) لە خۆرهەڵات و باشووری خۆرهەڵاتەوە هەڵیکرد.

سەعات شەش و نیو دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە و ڕشێنەی بارانێک لێی دەداین، کە بایەکی باشووری خۆرهەڵاتیی هێنابووی، تا ماوەیەکیش هەور هەر بەژوور سەرمانەوە بوو. هەندێ جاریش درێغی لێ نەدەکردین و ناو بەناو دەیباراند. لە سەفەرەکەی ئەمڕۆماندا دە، پانزە لادێیمان لەگەڵدا بوون بۆ چاککردنەوەی پرد و ڕێ خۆشکردن لەبەردەم تەختەڕەوانەکەدا. ڕۆیشتنەکەشمان گران بوو. لە زۆربەی بەشەکانی ڕێگەکەدا بەناو ئاو و قوڕاودا تێپەڕ بووین، تا سەعات دەی پێش نیوەڕۆ گەیشتینە (چوبوق)، ئیتر لەوێ لە شوێن چادرگە کۆنەکەمان[9] لاماندا و سەیریشمان کرد وشکە. تەختەڕەوانەکە نیو سەعات پێش ئێمە بەڕێکەوتبوو، بەڵام پێنج دەقیقە دوای ئێمە گەیشت.

لە مەترسییەکانی سەفەری وادا لەگەڵ کۆمەڵێکی زۆردا، ئەوەیە کە لادێیی هەموو ئەو زەخیرە باشانەی هەیانە، لە ترسی لێ زەوتکردنیان، ئەیشارنەوە، بەتایبەتیش کە بزانن لەناو کۆمەڵەکەدا فەرمانبەرانی دەوڵەتی تێدایە.

(٩) میستەر ڕیچ لەوێدا ئاماژەی بۆ گەشتێکی تر دەکات، کە پێشتر بۆ باشووری کوردستان کردوویەتی، بۆ لێکۆڵینەوە لە کەلاوەکانی (قەسری شیرین) و (حوش کەڕوو). لە پاشکۆدا ئەو بیرەوەرییانە دەبینن.

لە ئێوارەدا هەور بەری ئاسمانی گرتەوە و لەدوای خۆرئاوابوونیش لە باکوور و سەرووی خۆرئاواوە، هەورە بروسکە دەستی پێکرد. لە پڕێکیشدا سروەیەکی توند لە باشووری خۆرهەڵاتەوە ئاوقەی بوو، ئیتر ئاسۆ ڕەش داگەڕا و لە باڵی قەلەڕەشکە دەچوو. هەورە بروسکەش لە هەموولایەکەوە دەستی پێکردەوە و پەیتا پەیتا، وای ڕووناک دەکردەوە، کە یادم نییە لەو جۆرەم دیبێ، بەڵام هەورە بروسکەکان هێشتا هەر لێمانەوە دووربوون، لای خۆرئاواشەوە ئاسۆ تاریک بوو، بێ ڕووناکاییش، لەو خەیاڵە دەچوو، کە (لۆرد - بایرۆن) لە خەونە ترسناکەکەیدا، سەبارەت کوژانەوەی تیشکی خۆر دیبووی. هەستمان بە سامناکیی شەوەزەنگەکە نەدەکرد، مەگەر لەو کاتانەدا نەبێ کە دەکەوتنە نێوان بروسکەکانەوە، لەو جێگە تاریکەدا ڕووناکییەکەی بەبلاویی لێمانەوە دەردەکەوت و ناو بەناو تیری ڕووناکیمان ئەدی، بەر زەوی دەکەوتن، هەرچی جارێکیش تیشکی بروسکەکە، زەوییەکەی ڕووناک دەکردەوە، پاسەوانێکی هیندیمان دەبینی، خۆیداوە بەسەر تفەنگەکەیدا، یان چادرێک کە کۆمەڵێک قەتارچی خۆیان تێخزاندووە، یان دەستەیەک ڕێبواری ماندوو، بەو بیابانە ترسناکەدا ڕێدەکەن. دیمەنەکە لەو دیمەنانە بوو، کە شاعیران یەکجار شانازیی پێوە دەکەن. بەڵام خستبوونییە بارێکی وا ناخۆشەوە، کە چاوەڕێ بکەین زریان و لافاوێک هەڵبکەن، چادرە تەنک و نیمچە دڕاوەکانمان بەرگەی نەگرن، تا لەدواییدا گێژەڵووکەکە کاتێ تەوژمی بای دژ بەیەک، لەهەموو لایەکەوە بەری کەوتن، دەرکەوت ڕووە و باشووری لای ئێمەوە تێپەڕی و لە تاوەبارانێکی توند نەبێ، کە سێ سەعاتی خایاند (لە سەعات نۆوە تا دوازدە) بارانی تری لێنەدایین. پاش ئەو تاوە، بای توندی باشووری خۆرهەڵاتیی هەڵیکرد، بەڵام کێچ و مێشوولە و بیرەوەرییەکانم، لە چەرمەسەرییەکانی بەغدا، تا نزیکەی بەرەبەیان، خەومیان زڕاند، کە ئیتر ئاسایی لێی خەوتم.

٢٢ی نیسان

سەعات پێنج و نیوی ئەم بەیانییە، کە هەستام سەیری ئاسمانم کرد، بەرگێکی خۆڵەمێشیی تێری پۆشیوە و بەدڵنیاییەوە هەڕەشەی ڕۆژێکی بارانایی دەکات، لەبەرئەوە نیازی سەفەرکردنم لەسەر دەرکرد. لە نزیکەی سەعات شەش و نیویشدا باران، لە هەوایەکی ساردا دەستی پێکرد، کە ئیتر بەتەواویی نائومێدی کردین. پاشان لە ئێوارەدا، کردی بە ساماڵ و (با) لە باشووری خۆرهەڵاتەوە دەستی پێکرد.

پلەی گەرما، لە سەعات حەوتی پێش نیوەڕۆدا ٦٣ پلە بوو، لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٦٧ پلە و لە دەی شەودا ٦٢ پلە بوو.

٢٣ی نیسان

شەوێکی ساماڵ و جوان و سروەیەکی سازگار لە باشووری خۆرهەڵاتەوە هەڵیکردبوو. بەرەبەیانیش بای باکووری خۆرئاوا هەڵیکرد، بەڵام هەر ئەوەندەی هەڵیکرد، بای توندتری باشووری خۆرهەڵات، بەسەریدا زاڵبوو.

لە سەعات شەش و چارەکدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. لە نزیک (چوبوق) زوورگە کەلاوەمان بینی، بەڵام ئەوەندە دەرفەتمان نەبوو بتوانین لێی لابدەین و لێی وردبینەوە. بۆ خۆپاراستنیش لەو چاڵاوانەی بارانای دوێنێ دروستی کردبوون، ناچاربووین ڕێڕەوی ڕێگاکەمان بگۆڕین و ڕووەو (دیالە) ڕێ بکەین. هەر لە گوندی (چوبوق) دەرچووین، کە دەکەوتە شوێنێکی نیمچە نزمەوە، ئیتر زنجیرە چیاکانی (زاگرۆس)، کە تا (تاوق) درێژ دەبوونەوە، دوا مەودای سەیرکردنمان بوو.

لە نۆدا گەیشتینە (دەلی عەباس)، سەیرمانکرد خانووەکە (خان - POST HOUSE) بە تەواوی ڕووخاوە و چۆڵکراوە. ئیتر چادرەکانمان لەنێوان خانووەکە و جۆگەی (خالس)دا هەڵدان، کە پردێکی دوو کەوانەیی هەردوو ڕۆخەکانی پێک ئەگەیاندن و کەوانەی زیادەش لە هەردوو سەریەوە هەبوون بۆ لافاو هەڵسانی لە ناکاو. سەمتی ڕۆیشتنەکەشمان بەگشتی ڕووە و باکوور بوو، بەڵام تەختەڕەوان و کەلوپەلەکان، لە سەعات شەش و نیودا کەوتبوونە ڕێ و لە (١٠)دا پێمان گەیشتنەوە. گوندنشینەکان ئاگاداریان کردین کە لای ئەوان ماوەی هەشت ڕۆژ، لەسەر یەک، باران بێ پشوو، باریوە و بەتەواوی ئاو کەوتۆتە سەر زەوی. لە شەوی سێ شەممەدا سێ بروسکە، یان سێ ئەستێرەی زۆر خێرا، لە خۆرهەڵاتەوە ڕووە و لای زوورگەکانی حەمرین کەوتوونەتە خوارێ. لە ڕاستیشدا بروسکە زۆر زۆر بوون و ئەوەتەی ئاووهەوا تێکچووە، پێشتر ئاوا بروسکەی بێ بڕانەوە و گەشم نەدیبوو. هێشتا نەگەیشتبووینە چادرگەکەمان، کە بایەکی توند لە باشوورەوە هەڵیکرد و پاشان لە خۆرنشیندا گۆڕی بۆ خۆرئاوای باشوور.بە درێژایی شەویش بروسکە لە باکووری خۆرئاواوە، بۆ باشووری خۆرئاوا، بەبێ هەورەگرمە، هەر لەتوندیدا بوو، بەڵام شەو هێمن و هەوریش تەنک بوو.

گەرما، لە سەعات شەشی بەیانیدا ٦٠ پلە و لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٧٤ پلە و لە دەی شەویشدا ٦٤ بوو.

٢٤ی نیسان

نەمانتوانی لەو دەربەندە ڕاستەوخۆیە بدەین، کە لە زوورگەکانی حەمریندا هەبوو، چونکە هەموو ڕێگەکانی نێوان زوورگەکان و دەڵی عەباس لە ئاودا نقوم ببوون. زۆنگاوی (ئەلبو فەرەج)یش لای چەپمانەوە تا «دەڵتاوە» پڕاوپڕی ئاوە. لەبەر ئەوە ڕوومان کردە ئەو دەربەندەی کە لە سەفەری پێشووماندا پیایدا ڕۆیشتبووین... لە پێنج و نیودا سواربووین و ڕووەو دەربەند، لەو چاڵاوگەل و قوڕاوە زۆرەماندا و لە شەش و نیودا گەیشتینێ، ئەم دەربەندەش لەم کێوەدا، کە پێشتر باسمان کردبوو باپیری (فەیزوڵڵا ئاغا- هاوڕێیەکمە لە بەغدا)، لە سەردەمی (عومەر پاشا)دا لێی دابوو، ناویشی (ساقال تۆقان)ە، کە مانای (ڕیشگرە)یە. ڕێگەکەمان بۆ (بارادان) بڕی. لێرەدا بەلای ڕاستدا جیا دەبێتەوە، کە ئەمانگەیەنێتە ئەو گوندەی بۆی ئەچین. بەڵام وەک زانیمان بەهۆی بارانی زۆری ئەم دواییەوە زۆر ستەمە لە (نارین) بدرێ. لە هەشت و چارەکدا شاخەکانمان بڕی و لای چەپمانەوە جێمان هێشتن. لە دە و بیست دەقیقەدا گەیشتینە پردی (نارین)، سەیرمانکرد ئاوی ئەم ڕووبارە نزیکەی (١٠) پێ هەڵساوە، بەڵام دووبارە زۆر زیاد نیشتۆتەوە. لێرەدا قاوەیەکمان خواردەوە و لە یازدەدا نەک ڕاستەوخۆ بەڕێگەکەدا، بەڵکو بۆ خۆپاراستن لەو قوڕاوە قووڵەی خاکەکەی (نەتروینە – نایترۆس ئازوتی) بەگوێ ڕووبارەکەدا دەستمانکرد بەڕۆیشتن.

لە دوازدە و چل دەقیقەدا گەیشتینە(قەرەتەپە)، بەڵام تەختەڕەوانەکە لە شەشدا بەڕێکەوتبوو، لە دوو و نیودا پێمان گەیشتەوە، دواکەوتنیشی هی ئەوەبوو ڕاستەوخۆ بەو قوڕاوەی (نارین)دا هاتووە، لەجیاتی ئەوەی وەک ئێمە بکات و، خۆی لێ نەدات.

لە ئاقاری باشووری گوندەکە و لە نزیک چادرگەکەمان، بەرزاییەکی هەیە، کە گۆڕستانێکی بەرزتری بەسەرەوەیە و، خەڵکەکە پێی دەڵێن (نماز قیلانتەپە)، یان: گردی نوێژگە. کە نوێژگەی هەردوو جەژنەکەیە.

سەرکەوتمە سەر گردەکە بۆ ئەوەی بە قیبلەنما، هەندێ سەمت دەستنیشان بکەم. خێرا بۆم دەرکەوت گردەکە توورەکە ڕێژە. ئەمەش وای لە (ئاغا سەیید)[10] کرد،

کە دەست بە پشکنینی بکات. هەر کە دەستیشی بە پشکنین کرد، کووپەڵەیەکی دۆزییەوە، هەندێ ئێسکی تێدابوو. لەوە دەچوو کە لە (بابل) و (سلوقیە – SELEUCIA) دۆزرابوونەوە. ئیتر بەدەم بەردەوام بوونمانەوە لە پشکنین، چەند دانەیەکی تریشمان

(١٠) سکرتێرە ئێرانییەکەی میستەر ڕیچ –ە.

دیبیەوە، بەڵام ڕزیبوون و لە خاک دەرنەدەهاتن، مەگەر بە ڕزیویی. لە ناوچەکەشدا پارچە کووپە، پەرتوبڵاو هەبوون و ڕووی گشتی تەپۆلکەکەیان داپۆشیبوو. لەبەرئەمە من پێم وایە ئەبی ئەم گردە (دەخمە – DAKHMA)، یان مەزارێک بووبێ، کە فارسەکان، مردووە ئاگرپەرستەکانیان لێ دانابێ، تاوای لێهاتبێ بووبێتە گۆڕستان و نوێژگەی موسڵمانان. خەڵکەکەش ئاگاداریان کردین کە لەم گردە، جارجارە هەندێ زێڕ و زیوی بچووک ئەدۆزنەوە. بەڵام نموونەیان لێی پێ نەبوو. ئەم گوندە دەکەوێتە دامێنی ئەوسەری گوندەکە و بەرزترین جێگایشی لەنێوان (١٥تا ٢٠) پێ لەسەرووی زەوییەوە دەبوو.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا ٦٠ پلە و، لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٧٤ پلە و لە دەی شەویشدا ٦٤ پلە بوو.

٢٥ی نیسان

لە پێنج و نیودا بەسەر زوورگێکی چەوەلەدا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە، کە (قەرەتەپە) دەکەوتە لێژایی لای خۆرئاوایەوە، لێژاییەکەش هەر باسکێکی زوورگەکە خۆی بوو، کە زۆر ئاسایی شۆڕدەبووەوە و لە دۆڵێکی بچووکدا کۆتایی دەهات. لەم باسکەشەوە بە دابەزینێکی درێژ دەچووە سەر پردەکەی (چمن)، کە لە سەعات حەوت و چارەکدا گەیشتینێ، پاش ئەوەی لە چەمێکی تەنکماندا و سەرکەوتینە سەر جێگەیەکی کەمێک بەرز، لە نۆ و دە دەقیقەدا بۆ قاوە خواردنەوە دابەزین. لە دە و بیست دەقیقەدا دەستمان بە ڕۆیشتن کردەوە و لە یازدەدا گەیشتینە (کفری).

لە (کفری) ئەفسەری سەرۆک گوندەکەمان نەدی، لەگەڵ یازدە سوارەدا تا لای چەمەکە بۆ پێشوازیی ئێمە چووبوون، بەڵام لە پێچ و توونکە توونکەی زوورگەکاندا لە یەکتر گوم ببووین. تەختەڕەوانەکەش لە شەشدا کەوتبوونە ڕێ و لە دوازدەدا گەیشتە ئێمە. بڕینی (کۆرەدەرە)، یان دۆڵەکەیشی، سەخت و ناخۆش بوو. زۆرم پێ سەیر بوو کە لە کفری هەندێ جوولەکە و کەنیشتەکەیانم بینی. خەڵکەکە لێرە سەلکی ڕووەکێک دەخۆن، بەزۆری لای خۆیان کۆی دەکەنەوە، قەوارەیشی ئەوەندەی سەلکی Shallot دەبێ پێی دەڵێن (چەزەدوم Chezedum)، پاش ئەوەی کەمێک ئەیبرژێنن. ئەوسا ئەیخۆن، تامی کەستانە دەدات[11].

پلەی گەرما لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٨٢ پلە و، لە دەی شەودا ٦٤ پلە بوو.

(١١) ئێستا لەم ناوچانەدا پێی دەوترێ (جەدەنە)–ع.

٢٦ی نیسان

دوێنێ بەدەم ڕۆیشتنمەوە ڕووەو ئەو خەرەندەی دەکەوێتە پشت کفرییەوە بەڕێکەوت هەواڵی چەند کەلاوەیەکم بیست، پێی دەڵێن (قەرە ئۆغلان)، ئیتر بەپەلە بۆ دیتنی ڕووم تێی کرد. بۆ بەیانیش بۆی چووینەوە و کۆمەڵێک گوندنشینمان بەپاچ و خاکەنازەوە لەگەڵ خۆماندا هێنابوو، نزیکەی چوار سەعاتێک لە دەوروبەرمان، زەویمان کۆڵی و پشکنی، ئەمەش پوختەی باسێکی ئەو کەلاوانەیە:

نیو میل لە دامێنی خۆرهەڵاتی کفرییەوەیە و لە شوێن ئاوەڕۆیەکدا شوێنەواری چەند دیوارێک، یان بنچینەی چەند دیوارێک هەیە، بارانی ئەم دواییە دەری خستووە. لە دیوارێکدا پارچەیەک (خافقی – مەڕمەڕی خۆشکراوی ڕەنگین) و نەخشینم دیبیەوە، زۆرم مەبەست بوو زیاتر لەم کەلاوانە هەڵبکەنم تا ڕاستیی ئاسەوارەکە و مێژووەکەی بزانم. لە ئەنجامی هەڵکۆڵیندا ژوورێکی بچووک، یان ئاسەوارەکەیمان بینی، کە دیوارەکانی نزیکەی چوار پێ بەرز دەبوون. لەگەڵ دەرگای هاتنەژوورەوەدا. ژوورەکە بچووک بوو، پانتاییەکەی هەر دوازدە پێ چوارگۆشە دەبوو. دیوارەکان لە بەردی قسڵی سادە و بێ نەخش (وەک ئەوانەی قەسری شیرین) بوون و بەقسڵیش سواخ درابوون، سواخەکە نەخشی چڕی لەسەر کرابوو. چەند پارچە قسڵێکمان دەرهێنا، نەخش، یان گوڵی عەرەبی شێوەیان لەسەر بوو. نەخشەکان ڕەنگیان ئاڵێکی زەق بوون، بەڵام خەتەکانی تەختەکەی ڕەش بوون، ڕووەکەشی هەر لە ڕەنگی قسڵەکە بوو، ئەم ڕەنگانەش هەموویان دەتوت تازەن. لەبەرئەوەش کە تەنیشتەکانیان نەخشیان پێوەنەبوو، پێم وابێ پارچەی بنمیچەکەی بووبن. دیسان هەندێ پارچە خەڵووزی ڕووەکیمان دۆزییەوە... ئەم ژوورە و بەشێک لە ژوورێکی تریشمان پشکنی، لەوەدەچوو ئەمانە ڕیزە ژوورێک بووبن. کەمێک بۆلای خۆرئاوای باشووری خۆرئاوا و خۆرهەڵاتی باکووری خۆرهەڵاتەوە درێژبووبێتەوە. هەرواش بوو، چونکە شوێنەواری پێنج شەشێکیان بەڕیزی یەکەوە دەرکەوتن، کە لای سەرەوەی بە دیرەگێکی کورت و خڕ ڕاگیرابوون.

لای خۆرهەڵاتیشەوە، لەژێر ئەو زوورگانەدا کە لە ڕۆخی چەمەکە بوون (دیوی لای خۆرئاوایان هەڵوەریبوو) گردێکی بەرز و تەخت و زۆریان هەیە، کە شێوەی چوارگۆشەیی هەبوو، کرێکارەکان چەند سواڵەتێکیان دیبیەوە هەندێکیان بۆ هێنام، کە چینی ئەستوور بوون و دیوی ناوەوەیان کوتومت لەو ڕەنگە ڕەشە دەچوو کە لە (سلوقیە و بابل) دۆزرابوونەوە. چرایەکی خەزەفیش لای من هەیە، هەر لەو چرایانە دەچێ، کە ئێستا

گوندنشینەکان دەم و دەست دەیان توێننەوە. بەداخەوەم کە نەمانتوانیوە پارچەیەکیان ببینم. خۆ ئەگەر پارچەیەکیانم بدیبایە، شتێکی باشترم لا گەڵاڵە دەبوو، کە سەردەمی ئەو کەلاوانە دیاری بکەم. ئەو شەربە و فەخفورییە داڕێژراوانە، وام لێ دەکەن کە بیانگێڕمەوە بۆ سەردەمی ساسانی.

لەسەر ئەم گردە ئاسەواری خانووبەرەش هەیە، لەسەر تەپۆلکەکەشییەوە بەلاشانەکانیا، تا دامێنەکەی و پاشان تا بەرامبەری (کفری)ش، شوێنەواری خانووبەرە هەیە، کە زۆربەیان وەک ئەوانەی قەسری شیرین و – حۆش کەڕوو و ژێرخان Basement)ی چوارگۆشەیان هەیە، هەرچەندە زۆریش لە زەوییەوە بەرز نین. پانتایی ئەم کەلاوانە نزیکەی میلێک درێژ و چارەکە میلێک پان دەبن. لەم جێیە دەستمان بە هەڵکۆڵین کرد بەڵام هیچیمان نەدۆزییەوە، لای خۆرئاوای چەمەکەشەوە شوێنەواری دیوار هەیە. دیسان ئەگەر ڕووەو کفری، چەمەکە ببڕین، پاشماوەی خانووبەرەی سەخت و گەورە دەبینینەوە، کە ئاوی چەمەکە دایڕوخاندووە. گوندنشینەکان پێیان وایە ئەمە پاشماوەی بەستێکە، لەسەر چەمەکە دروستکراوە، بەڵام من خۆم پێم وایە ئاسەواری وارشی شارێک بووە، هەرچەندە شێوەکارەکەی لە هی کەلاوەکانی بەشەکانی تری باشترە و لە بەردی سادە و بە قسڵ، ناو کارەکەیان دروستکردووە. ئەو شوێنەوارانەش کە لە ناوەڕاستی چەمەکەدان بە ئاشکرا بۆمان دەردەخەن کاتێ شارەکە هەبووە، ڕێڕەوی ئەوسای ئاوەکە وەک ئێستای نەبووە. لەوە دەچێ پێشتر ئاوی لافاویان بۆ کشتوکاڵ بەکارهێنابێ.

خەڵکەکە ئەو ئاسەوارانە بە هی (گاور)، یان کافر دەزانن، لە ڕاستیدا زانیاری ناتەواوی ئێمەش دەربارەی ئیمپراتۆرییەتی ساسانی، ڕێ نادات شتێک دەربارەی ئەم جێگایە بڵێین. من گومانم لەوە هەیە کە ئەمانە هیچ پێوەندییەکیان بە شەڕەکانی ڕۆمانی و ئیمپراتۆرییەتەوە هەبێ ئەو پێوەندییەی کە تەنیا لە ڕێگەی ئەوەوە دەتوانین شتێک دەربارەی کاروباری ئەم جێگایە بڵێین.

لای ژوورووی باکووری خۆرئاوای سەروو چەمەکەشەوە، شوێنەواری پشکنین لە بەردێکدا هەیە، پێی دەڵێن (ماڵی کافر)، بۆیە میستەر (بەل لی نۆ) چوو بۆ دیتنی ئەو ئاسەوارانە، کە دە دەقیقە بەسواریی لەوسەری باشووری کەلاوەکانەوە دوور دەبوو، هەندێ ژووری دیبوونەوە، کە سەریان لابراوە و دەرگای زۆر نزمیشیان هەبووە، لە هەریەکەشیاندا شوێنی سێ گۆڕی دیبوو، کە پێوانەی بچووک و درێژییشیان نزیکەی پێنج پێیەک بووە. بنچینەکانی ئەم هەڵکۆڵراوانە، لە بنچینەی گۆڕستانەکانی (ئەخمینی Achaemenian) دەچێ لە (نەخشەکەی ڕۆستەم). بەڵام شوێنەواری هیچ نووسین و نەخشێکیان لەسەر

نەبوو، سێ میلێکیش لەلای کەلاوەکان و لەسەر گردێک، ئاسەواری خانوویەک هەیە، خەڵکەکە پێی دەڵێن (قیزقەلعەسی)، یان قەڵای کچ، هەندێ چینی و ئێسکی تیا دۆزرابووەوە. میستەر (بەل لی نۆ) خۆی چینییەکانی دیبوو. ئەم شوێنە دەکەوێتە بەرامبەر (ئون ئیکی ئیمام – دوازدە ئیمام)، شتێکی تری وای تیا نییە شایستەی باس بێت.

کە گەڕاینەوە شوێنی خۆمان، نێردراوێکی (مەحموود پاشا)[١٢] چاوەنواڕی دەکردین. دوێنێ ئێوارەش هەرلای ئەوەوە، یەکێکی تر هاتبوو، بزانێ ئاخۆ گەیشتووین و چ ڕێگایەک دەگرینەبەر! ئەم بەیانییە هەردووکیان ڕووەو سلێمانی گەڕانەوە، کە لەوێوە (پاشا)، لە (قەرەحەسەن) میوان نەوازێک دەنێرێتە پێشوازیمان. قەرەحەسەنیش کە بە ئاسانی تەختەڕەوانەکەی پیا دەڕوات، ئەو ڕێیەیە کە بڕیارمان لەسەری دابوو بیگرینەبەر.

لە کفری هەندێ دارخورما هەن، بەپێچەوانەی ئەوانەی (توزخورماتو)وە، خورماکانیان ناگات. ئەو ماوەیەی کە لە کفری ماینەوە، سێڵاو لاشانی زۆری خەرەندەکانی داڕماندبوو.

پلەی گەرما، لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٨٢ پلە بوو، «با»ش لە باکووری خۆرئاواوە بوو.

٢٧ی نیسان

بەیانی بۆ دیتنی کەلاوەکانی (ئەسکی کفری)، سواری ئەسپەکانمان بووین، کە کەوتبوونە باشووری خۆرئاوای کفری و دوو سەعاتێک لە دەشتەکەوە دووردەبوو. لە ڕاستیدا من هەمیشە پێم وابوو کەلاوەکانی(ئەسکی کفری) ئەو شوێنە بووە، کە کاتی خۆی شاری (کفری) لێ دروستکراوە. بەڵام ئێستا دەبینم کفری هەر لەم جێگایەی ئێستایدا بووە، ئەم کەلاوانەش هی سەردەمی گاورن. بەدەم ڕۆیشتنیشمانەوە بەرەو لای ئەم کەلاوانە، ئاشێکی زۆرمان بەرچاو کەوتن، دەتوت قەڵای بچووک بچووکن، لەو باخانەی کفریدا، کە جۆگەی هەڵبەستراو ئەیگێڕان.

لە نزیک ئاسکی کفری گردێکی توورەکەڕێژی گەورە هەیە، لەوەی (مجیلیبە)[١٣] دەچێ، کە شانی وەک شاقولی وایە، تەنیا ئەوەندە نەبێ کە باراناو، کەندڕ و داڕووخانی تیا دروستکردووە. لەم دواییەدا لە یەکێک لەو کەندڕانەدا تاقێکم دییەوە، لە خشتی

(١٢) پاشای سلێمانی.

(١٣) یەکێکە لە کەلاوەکانی (بابل). بڕوانە لاپەڕە ٢٨ی (یادداشت لە کەلاوەکانی بابل)ەوە، بە پێنووسی (کلۆدیوس جیمس ڕیچ).

گەورەی سوورەکراو دروستکرابوو کاسەی داڕێژراوی زۆریان تیا دۆزیبووەوە، کە لە هەندێکیاندا دراوی زێڕی تیابووە. نەمتوانی یەکێکیانم چنگ بکەوێ. تاقەکە ئەوەندە خۆڵ و کەرسەکی گردەکەی تێکەوتبوو، پڕ ببووەوە. درێژایی ئەم گردە لەسەرەوە بۆ خوارەوە، نۆسەد و شەست پێ دەبوو، پاناییشی لە خۆرهەڵاتەوە بۆ خۆرئاوا زۆر لەوە کەمتر بوو، بەرزاییشی پەنجاوحەوت پێ بوو. ئەگەرچی ئەم پێوانانە تەواویش نین، بەڵام لەڕاستییەوە نزیکن، چونکە دارتاشەکە پێوای و (ئاغا سەیید)یش یارمەتی دا. من خۆم لەکاتی پێوانە کردنەکەدا چووبوومە ژێر سێبەری کەندەڵانێکەوە، کە باراناو دڕیبووی.

لای باشووری خۆرهەڵاتەوە (با) هەبوو، هەواش زۆر گەرم بوو. کەمێک حەسامەوە و ماندووبوونم بیرچووەوە و هاتمەوە سەرخۆم. لەڕاستیشدا ئەم کەندڕانە باشترین جێگابوون بۆ پشکنینی شوێنەواری دێرینە، چونکە تازەبوون و باراناوی ئەم دواییە دروستی کردبوون، لەبەرئەوە هەڵمان کۆڵی و ئێسکێکی زۆر و وردی مرۆڤ و پارچە فەخفوریمان تیا دۆزییەوە، کە هەموویان لەناوەوە بەڕەنگی ڕەش بۆیە کرابوون. کە فەخفورییەکانیان جیاوازتر بوون لەوانەی پێشتر باسمان کردن. هەندێکیان زێڕ و هەندێکیشیان جۆرێکی ورد و جوان بوون، کە وێنەی ئاسک و مانگایان تیا دروستکرابوو، هەرچییەکیشمان دیبووەوە، هەڵمان گرتن. ئەوپەڕی تواناشمان خستەکار بۆ ئەوەی بتوانین کاسەیەک بەساغی دەربهێنین، بەڵام نەمانتوانی. بەلای زۆریشەوە ئەوانەی کە بەساغی دەدۆزرێنەوە، بەتایبەتی ئەوانەن کە باراناوی زۆر گڵەکانیان لەسەر لادەبات. فرمانم بە کۆمەڵەکەمان کرد کە لە هەموو لایەکەوە لە هەڵکەندندا بەردەوام بن، بەڵام ماندووبوونەکەیان بەهەدەر چوو، تەنیا ئەوەندە نەبێ هەندێ پارچە مەعدەنی ژەنگاوی و چەند پارچە مس و شووشە و مووروویەکی بەللووری بچووکیان دییەوە. بەڵام ڕێوشوێنم دانا بۆ ئەوەی فەخفورییەکی ساغم چنگ بکەوێ.

تا زیاتریش ئەم کەندڕەمان هەڵکەندبایە، گڵێکی ڕەشی زۆر بۆگەن و لەتە کووپەڵە و پارچە ئێسکی وردمان دەدییەوە. لە ناوەڕاستی گردەکەشدا گۆڕستانێکی بچووکی عەرەبیانە هەیە. بەمجۆرە دەبینین دەستکاری موسڵمان، تێکەڵ دەستکاری ئاگرپەرستانی فارسی دەبێ. لە ڕووی هەڵکەوت و سروشت و شێوەی ئەو پارچانەی لە بەشی سەرەوەی دیماننەوە، ببێ و نەبێ ئەم گردە، هەر ساسانی بووە و تایبەت بووە بەشوێنی مردوو لێدانان و گومانیشم لەوەدا نییە.

ڕووەو باکوور و بۆلای خۆرئاوای ئەم گردەوە، کەرسەکی کەلاوەی بچووک هەیە، وا

دەردەکەوێ کاتی خۆی ئەم جێگایە زۆرفراوان بووبێ. لە خۆرئاواشەوە گردۆڵکەیەکی لەوانی تر گەورەتر هەیە، پێی دەڵێن (ئاش تۆقان). لە گەڕانەوەشماندا، کە بۆ سوار، چارەکە سەعاتێک دەبوو، گەیشتینە لای هەندێ پاشماوەی وارشێکی بچووک، کە ڕەنگە هەر وارشی شارەکە بووبێ، هەرچەندە گوندنشینەکان پێیان وایە پاشماوەی بەشێک بێت لەسەر چەمی کفری و بۆ پارێزگاری لە لافاو دروستکرابێ. هەر تەنیا بەشێکی مابێ، کە بەرزاییەکەی چەند پێیەک و درێژیشی سێ سەد پێ دەبێ، کە بە خڕە بەردی وردە، چاڵ لە دیوی دەرەوە دروستکراوە. زەوییەکەیشی لەدیوی ناوەوەی دیوارەکە و بەڕووی کەلاوەکاندا، بەرزترە وەک لەوەی سەرووتری، یان لەڕووی دەرەوە، کە وەک سەکۆ، یان عەمارتەیەک وایە و بەم دیوارە ڕاگیرابێ. گومانی تیانییە کە دیوارەکەی خۆی، مێژووەکەی بۆ سەردەمی ئاسەوارەکانی (قەسری شیرین و حۆش کەرو) دەگەڕێتەوە. کەمێک دوورتریش ڕووەو باکوور و بەسەمتی کفریدا، بۆ پشتەوەی دیوارەکە شوێنەواری کەلاوە نابینین. لە سەعات دە و چارەکدا (ئاسکی کفری)مان جێهێشت و لە یازدە و پەنجا دەقیقەدا گەیشتینە کفری.

فرمانم دەرکردبوو بۆ ئەوەی هەر پارچە سکە و شتێکی تر، کە گوندنشینەکان دەیدۆزنەوە، بۆمی بهێنن. ئەمڕۆ (روبێن) سێ پارچە سکە و پارچەیەک بەردی هەڵکۆڵراوی بۆ هێنام، کە لای هاوڕێ جوولەکەکانی دەستی کەوتبوون، بەڵام لەوە دوورتربوون بۆ ئەوە دەست بدەن تیشکێک بخەنە سەر مێژووی کەلاوەکانی دەورووپشت. لەوە دەچوو بەتایبەتی بۆ ئەوە دروستکرابن مرۆڤ سەرسام بکەن و زیاتر سەری لێ بشێوێ. سکەیەکیان (ئەرساسی Ar Sacian) و دووەمیان ساسانی و سێیەمیشیان کوفی بوون، بەڵام بەردە هەڵکۆڵراوەکە خەڵاتێک بوو، سەرکەوتنێکی ڕومانیایی دەنواند. بەمجۆرە لە دواییدا توانیم پارچە ئاسەوارێکی جوانی ساسانیم چنگ بکەوێ کە هەندێ نووسینی لەسەربوو. لە جێگەیەکی تریش کەناوی (ئون ئیکی ئیمام – دوازدە ئیمام)ە و نزیکەی چواردە کیلۆمەترێک لە کفرییەوە دوور دەبێ، گردێکی تر، لەو چەندان گردەی لەم ناوەدا هەن، لەوە دەچێ سەردەمی کەلاوەکانی ساسانی بێت و لەم ناوەدا پەرشوبڵاو بوونەتەوە، بەرامبەر (ئون ئیکی ئیمام)ە، لە زنجیرە زوورگە گەچڕەکان. چاوگەی نەوت دەبینین. ساڵێکیش بەر لە ئێستا، چاوگەیەکی بچووک، لەو زوورگانەدا، لە دووری چەند دەقیقەیەکدا لە خۆرئاوای کفرییەوە دۆزرایەوە. بەڵام ئەو گوندنشینەی دۆزیبوویەوە، حکوومەتی تورکی گرتبووی و دارکارییەکی زۆری کردبوو، لەسەر ئەوەی ئاخۆ پێش

ئاشکراکردنەکەی، نەوتی لەو چاووگە دۆزراوەیە فرۆشتووە؟ لەتاو ئەو ئازارەش کە لە ئەنجامی ئەم دۆزینەوە شوومەدا تووشی هاتبوو، ناچار ببوو بەماڵ و منداڵەوە بچێتە ئێران و لەوێ وەکو خۆی دەڵێ ئاسوودە لێی دانیشتووە. ڕێکەوتیش وا بوو ئەوکاتەی ئەو لە کفری بوو، منیش هەر لەوێ بووم، بۆ هەندێ کار هاتبوو، خۆی بەسەرهاتی خۆی بۆ گێڕامەوە و وتی: (خوا، ئەو نەوتە بەو تورکانە ڕەوا نەبینێ، بەو زوڵمەیانەوە، چونکە کاتێ من ئەو نەوتەم دییەوە، تافەتافی بوو، بەڵام کەلێیان دام، وشکی کرد، ئێستاش لە چۆرە چۆڕێک زیاتر، شتێکی وای تیا نییە).

پلەی گەرما، لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٨١ پلەبوو، لە دەی شەودا ٦٦ بوو، تاوتاوەش بایەکی کەمی هەبوو، شەویش لە خۆرئاواوە بارانێکی کەم باری و لای خۆرهەڵاتیشەوە بروسکە هەبوو.

٢٨ی نیسان

بەیانی سەعات پێنج و چل و پێنج دەقیقە سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. ئەفسەرەکەش لەگەڵمان هات و پێی لەسەر ئەوە داگرت، تا ماوەیەکی ڕێگاکە یاوەریم بکات. ڕێگاکەمان بەسەر زنجیرە زوورگێکی چەوەلانییەوە بوو، کە لە زوورگەکانی (کفری) جیا دەبووەوە و بەو زوورگانەوە ئەلکایەوە، کە پێش چەند ڕۆژێ لێمان دابوون. ڕێگاکەمان هەر تەنیا ئەو چەمەی کفری دەهاتە بەر، کە ڕێگایەکی لەو دۆڵەی (چمن)دا بۆخۆی دروستکردووە، کە بەرەو (ئەسکی کفری)[١٤] لێمان دا. لە حەوتدا زوورگەکانمان بڕی و کەوتینە ئەو دەشتەی (بەیات)ەوە، کە لەسەرخۆ لە زوورگەکانی کفرییەوە بەرەو (چمن) لێژ دەبۆوە. لەم ناوەدا دەشتێکی پڕ کشتوکاڵ بوو. لە حەوت و چارەکدا لە شیوێکمان دا، جۆگەیەکی بچووکی باراناوی تێدەڕژا. لە هەشت و بیست دەقیقەدا گەیشتینە (قوروجای)، کە چەمێکی پان بوو، ئاوی باراناوی کەم تیابوو، بەڵام وەک سەرنجمان دا دیاربوو پێش چەند ڕۆژێ سێڵاوێکی زۆری سەرکەوتبوو، تەنانەت ئەو دەشتەیشی گرتبووەوە. ئێرە هەوارگەی بەیاتە تورکمانەکان بوو، بۆیە سەرۆک خێڵەکەیان (حەسەن)، یان وەک هەندێ جار دەوترێ: قەرەقوش بەگ، بەپیرمانەوە هات و بۆ نانخواردن لەگەڵیدا بانگهێشتنی کردم. پیاوێکی ڕووگەش و بەسەروسیما و ڕیشێکی سپیی جوانی

(١٤) هەر بە هەمان جۆر، زوورگی بەردەلانی لە ژوور (قەرەتەپە) لە شاخی (حەمرین) و زوورگی (زەنگەباد) جیا دەبنەوە.

پێــوەبوو، زۆر زیرەک و زمـــان پاراو و ڕەوشت چاک بـوو. لەوە دەچوو هەمـــوو ژیانی هەڵکەوتەی ناو دەربارێکی ڕۆژهەڵاتیانە بێ. ئاگاداری کردم کە بەیاتەکان ئەم ناوچەیەیان لای سوڵتانەوە وەک خەڵات پێدراوە و لە بەرامبەریدا پارەیەک بە حکوومەتی عـوسمانی نادات. بەڵام ئێـسـتـا لە بەرامـبـەر ئەمـەدا، دەبێ سـەربازیی بۆ پاشای بەغدا بکەن، لەو کاتانەیدا کە خودی خۆی لە مەیداندا مەشق دەکات. دیسان ئاگاداری کردم کاتێ کە (نادر شا) ناوچەکەی داگیرکرد، بەیاتەکانی بۆ ئامێزی بەیاتی گەورە لە (خوراسان) گێڕایەوە و ئەوەیشی لێـرە مـاون، سـەر بەبنەمـاڵەی سـەرۆکن. وتـیـشی سـەرەڕای ئەمـانەش، ئەگـەر پێـویست بکات دەتوانن هەزار سـوار خـڕ بکەنەوە، هەندێ عــەرەب و خــێــڵاتـی تری ڕاونراویش لەبن دەسـتـی بەیاتدان ئەسـپــەکـانیـشـیــان چاکن. سـەرۆک خـێــڵـەکـەیان ئاگادارییەکی تەواوی لەبارەی خێڵی گەورەیانەوە لە خوراسان هەیە. بەڵام نەیتوانی پێم بڵێ هۆزەکانی خێڵەکە، بۆ یەکەمجار، کەی هاتوونەتە ئەم ناوە. لەڕاستـیـشدا عـەرەب باشترین مێژوونووس و باشترین گێڕەرەوەی شەجەرەن لە ناوچەکەدا.

مۆڵەتم لە بەگ خواست و پێخۆشحاڵی خۆم بۆ دیتن و ئاخاوتنی نیشان دا و لە سەعات نۆدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. بەلای کشتوکاڵێکی زۆردا تێپەڕین کە زۆربەیان جۆ بوون، هەندێکیان گەیشتبوون و جووتیاران سەرگەرمی درەوی بوون. جووتیـارەکان هەندێ گوڵەجۆیان بۆ هێنام و لەبەر پێی ئەسپەکەمدا فڕییان دا و هاواریان دەکـرد (دوژمنانتان ئاوا بمرن...) کە بەرامـبـەر بەمە چاوەڕێی هەندێ پارەیان دەکرد. لە خـۆرهەڵاتـیـشـدا باوە هەموو ڕووداوێک دەقۆزنەوە بۆ ئەوەی بیکەنە مایەی خەڵات و شاباش.

لە سەعات نۆ و نیـودا گەیشـتینە (قـیـزیل خراپە - کـەلاوە سوور)، کە لەسەر ڕێگاکەدا بوو. گـرد و تـەپۆڵکەش لەو ناوەدا ڕووەو حـەمـرین دیاربوون، کـەلای چەپمـانەوە بوو، پەرشوبڵاو هەبوون و گردێکی زۆر بەرزی وەک ئەوەی (ئەسکی کفری)مان بینی، کە پێیان وتین گاورکردە. ڕێیشی تێدەچێت ساسانی بێت. بەڵام من ئەمە هەر بە قسە نالێم، بەڵکو وەک ئەوەی (ئەسکی کفری)، بەدڵنیاییەوە دەیڵێم.

پاش گەڕانێکی کەم، بەلای کەلاوەیەکی تردا تێپەڕ بووین، وا دیار بوو سەر بەو شارە بوو، کـە (قیـزل خراپە) بەشێکی لێ پێک دەهێنا. لە دە و چل و پێنج دەقیـقـەدا بەلای گوندێکی گەورەدا تێپەڕ بووین، هی بەیاتەکان بوو، کە ئێستا چۆڵـیان کردبوو، چونکە ئەوان لەم وەرزانەدا لەناو کـێـچ و بۆ چاوەدێری خـەلە و خـەرمـانیـان، لە دەشـتـدا هەوار هەڵدەدەن. هەوارێکی زۆریشیانمان بینی لە هەموو لایەکدا هەڵیان دابوو.

لە یازدە و دە دەقیـقـەدا بە گـوندێکی تری گەورەدا تێپەڕ بووین. ئێستا ئیتر زنجیرە شاخەکانی (حەمرین)مان لێ ئاوابوو، کە بەدرێژایی ڕێکردنی ئەمڕۆمـان کەوتبووە لای چەپمـانەوە، چونکە تا دەهات زیاتر و زیاتر ڕووەو خۆرئاوا وەردەسووڕا. توزخورمـاتومان لێ دەرکەوت، کە (٢٠) پلە بەلای باکووری خۆرئاواوە بوو.

چارەکـێـکیش پێش ئەوەی بیگەینێ، لە چەمێکی زۆر پانمان دا، کە بەرزایی ئاوەکەی ئێـسـتـای ئەگـەیشـتـە ئەژنۆ و پانیـشی هەرچەند یاردەیەک دەبوو، بەڵام لە پایزاندا لەوە کەمتر دەبێتەوە. ئەم هەڵسانەیشی بەهۆی باراناوی زۆرەوە بوو. چەمەکە پێی دەوترا (ئاق سو)، لە (ئیبراهیم خانچی)یشەوە دەهات. لای چەپیشمانەوە لە دووریی دوو سەعاتەوە گوندی (یەنی چە)مان دی، کە دەکەوێتە سەر ڕێی پۆستەی ئێستـای نێوان بەغداد و تاووق.

لە دوو و نیودا، پاش ئەوەی لە چەمەکەمـان دا، چەترەکەمم[(١٥)] هەڵدا، تا سێبەرم بۆ بکات و شـارەزایەکـیـشم بۆ شـار نارد، تا (سـەرا)مـان[(١٦)] بۆ ئامـادە بکات و لە هاتنم ئاگاداریان بکات. دوای تاوێ حاکم و نوێنەرەکەی: (عومەربەگ - کە موڵکایەتی شاری بەشێوەی تیـماریی[(١٧)] درابوویە و بەمیـرات لە باوکـیـیـەوە بۆی جێـمابوو) هاتنە لام. سواری ئەسپەکانمان بووینەوە بەناو باخی خورما و پرتەقاڵ و لیمۆ و هەنجیر و قەیسی و هەنار و زەیتوندا تێپەڕ بووین، کە بەتەواوی شاریان گرتبۆوە.

لە مـاڵە دڵگیـرەکەی عـومـەربەگ جێیان بۆ چاککردین، کە لەچاو ئەوەشدا لەلادێ بوو، بەبەراورد لەگەڵ ئەوانەی بەغـدادا، خانوویەکی قـەشـەنگ بوو، بەڵام تێکڕای شارەکە لە قـوڕ دروسـتـکرابوو، دانیـشـتـوانیـشی تورک بوون و زۆربەیان لە (ئیـسـمـاعیـلی ـ چراغ

(١٥) چەتر، ئەو شتەی خۆ لە (خۆر)ی پێ دەپارێزرێ. چادرێکی بچووکی سووکەڵەیە، بە ئاسانی هەڵدەدرێ و کۆدەکرێتەوە. تورکەکان لەکاتی دوورکەوتنەوەیاندا لەماڵ بۆ ڕاو و سەیران، لەگەڵ خۆیانیدا دەیبەن و لەهەر جێیەکیش لەنگەریان گرت، هەڵی دەدەن، کە بەتایبەتی لە نیوەڕواندا بۆ قاوەخواردنەوە هەڵی دەدەن.

سـەرنج: لەم پەراوێزەدا ئاڵۆزییـەک هەیە. بەکـارهێنانی چەتر لە خۆرئاوا و خـۆرهەڵاتیـشـدا باو بووە. وشـەی (چەتریش) بەو شتە وتراوە کە لەکاتی باران و هەتاویشدا بەکارهاتووە. من پێم وایە ئەو چەترەی لە دەقەکەدا ناوی براوە، ئەو جۆرە چەترانەیە کە ئێستاکە لە باخچەکان و لە گوێ زەریاکاندا هەڵدەدرێن-ع.

(١٦) یان کۆشکەکە. توزخورماتوو - موڵکی عومەربەگ بوو، کە خەڵکی بەغدایە و ئارەزووی زۆری دەربڕی، کە میوانداریی میستەر ڕیچ و خێزانەکەی بکات تیایدا.

(١٧) تیمار: ئەو زەوییە ئەمیرییانەیە کە بە (دە یەک) بە هەندێک دەدرێ بەرامبەر بەو ژمارە سەربازەی لەکاتی جەنگ و پێویستیدا داوایان لێ دەکرێ-ع.

سۆندیرەن)ەکان[۱۸] بوون. شەوی شەممە لە (توزخورماتو) باران باریبوو، زیانێکی زۆری لە باخەکان دابوو. باسی تەرزەکەشیان کرد و وتیان دەنکی زۆر گەورە بوون. پێم وایە ئەو شەوەی لێرە باریبوو، هەر ئەو شەوە بوو، کە لە (چوبوق) بێزاری کردین.

توزخورماتو دەکەوێتە نزیک زوورگەکانی کفرییەوە لە خۆرئاوای ئەو دەربەندەوەیە، کە ڕێک ئەو زوورگانە دەبڕێ و «ئاق سو»ی پیا دێتە دەشتەکەوە. لەم دەربەندەدا بیرەنەوتێک و خوێ لێنێک هەن. کەمێک لە خوار ئەو زوورگانەشەوە بیرەنەوتێکی تر هەیە، بەڵام خوێ لێنی لێ نییە.

نیو سەعات دوای گەیشتنمان، تەختەڕەوانەکە هات. ئەو سەعات شەش دەرچووبوو. ڕۆیشتنی ئەمرۆمان زۆر لەوە زیاتریش دەبوو ئەگەر یەکسەر بەو ڕاستەڕێیەدا بوایە، کە بە تەنیشت زوورگەکاندا تێپەڕ دەبوو، بەڵام (ئوداباشی ـ سەر هۆبە)کەمان ویستی قۆناغی ئەمڕۆمان لە بەیات کۆتایی پێ بهێنێ و ڕێگاکە بکات بە دوو قۆناغی ئاسانەوە، بەڵام کە گەیشتینە بەیات، وا بەبیرمدا هات، چاکتر وایە تا دنیا خۆشە، لە ڕۆیشتندا پەلە بکەین.

٢٩ی نیسان

بەیانی بەپەرۆشەوە بۆ دیتنی عەنتیکەکانی قەراخ شار، لە خەو هەڵسام. بیرە نەوتەکەش کەوتۆتە دەربەندی زوورگەکانەوە و میلێک لە باشووری خۆرهەڵاتی شارەکەوە دووردەبێ. لەبەرئەوەش کە کەوتۆتە ناوەندی چەمەکەوە، ئاو سەری دەکەوێ، لەبەرئەوە ماوەیەک پەکی دەکەوێ، وەک پار ڕووی دا. قووڵایی چاڵەکە نزیکەی (١٥) پێ دەبێ و (١٠پێ)ش ئاوی تیا دەبێ. کە نەوتی ڕەشی تواوەی بەسەرەوە دەبێ و هەمیشە وردە بڵق سەری دەکەوێ. خەڵکەکە بنەکەی هەڵئەگۆزن و توێژەنەوتینەکەی سەرەوە دەگرن و ئاوەکەی دەکەنە جۆگەیەکەوە، کە دەڕژێتە کۆمەڵێک حەوزی بچووکی درێژکۆڵەوە، کە لەناو ئەو چەمەدا هەڵکەندراون. ئیتر وازی لێ دێنن تا وشک دەبێتەوە، دەبێت بە خوێیەکی چاکی

(١٨) چراغ سوندیرەن: واتە چرا کوژێنەوەکان. وەک من بزانم خەڵکێکن لە تورکیا و ئێراندا پەرتوبڵاون. خووخدەی ئایین و بیروباوەڕیشیان کەمێک، یان بەواتەیەکی تر هەر نازانرێ. هەموو ئەوەی دەربارەیان ئەزانین، ئەوەیە کە موسڵمان نین. بەڵام بەگوێرەی شوێنەکان، ناویشیان گۆڕاوە. زۆر شەرمن و بێدەنگن. ئەمیش لە ترسایە، کە ڕەنگە ئەم ترسەیان سڵکردنەوە بێت لەوەی نەک گیانی چەوساندنەوەی ڕاستەقینە لای گەورەکانیان زیندوو بکاتەوە-خاریچ.
بەمجۆرە لە پەراوێزدا هاتبوو بەبێ لێدوان وەک خۆی دەینووسینەوە-ع.

دەنک ورد و سپی و بریقەدار و بێ تاڵیی... بەشێکی زۆری ئەم خوێیە بۆ کوردستان دەنێردرێ. داهاتی ساڵانەیشی بە بیست هەزار قرۆش دادەنرێ، کە بەسەر ئەندامانی خێزانی (دەفتەردار)ی[١٩] کۆچکردوودا دابەش دەکرێ. بەڵام نەوتەکە موڵکی گوندەکەیە، بەشێکی بۆ خانووەکە -خانەکە-[٢٠] سەرف دەکرێ، یان دەفرۆشرێ و خانووەکەی پێ بەخێو دەکرێ و بەشێکی تری بۆ حوجرەی ئایینی و شتی تر سەرف دەکرێ. ڕۆژانە دوو گۆزە لەم بیرە هەڵئەگۆزن، کە هەریەکەیان شەش حوقە،[٢١] یان باتمانێکی بەغدادی دەبێ. بەڵام سەرچاوەی نەوتەکە لە بنی چاڵەکە، یان بیرەکەدایە. کە هەموو گوندنشینەکان، ساڵانە بە هەرەوەز پاکی دەکەنەوە. ئیتر خواردن بەسەر هەژاراندا ئەبەشنەوە و قوربانی دەکەن و دەهۆڵ و زوڕنا لێدەدەن، ئەمەش هەر بۆ ئەوەی نەوت زیاتر سەربکەوێ. ڕەنگە ئەم نەریتەیان لە دێرزەمانەوە بۆ مابێتەوە. چاووگە سەرەکییە نەوتەکان لە زوورگەکاندان، کە ڕووەو کفری، کەمێک لەلای باشووری ئەم چاڵەوەن و ژمارەیان پێنج شەشێک دەبێ و بەرهەمیشیان لەم بیرە زۆرترە، بەڵام لەوێ خوێ نەدۆزراوەتەوە. لەوانەیە لەسەرتاپای ئەم ناوچەیەدا نەوت بدۆزرێتەوە. لە نزیک ئەو چاڵەنەوتە لای زوورگەکاندا، زاخ و گڵەسپی هەن. ئەمانەش گەردیان وردە و سپیان هەیە و تۆپەڵن. بەڵام خەڵکەکە کەڵک لەم بەروبوومە سروشتیە وەرناگرن. جۆرە خۆڵێکیشیان دۆزیبووەوە، هەندێ لە شێوەکانی خواردنەکانیان پێ ترش دەکرد. دیارە دەبێ ترش بێ و تێکەڵیش بێ. لێرە (گۆگرد)یش هەیە، گوندنشینەکان بۆ چارەسەری گەڕی و خروو و ئالۆش بەکاری دێنن، کە تووشی مەڕوماڵاتیان دەبێ.

ئێستا با بێمە سەرباسی دەربەندەکە، کە لە خۆرهەڵاتەوە بۆ خۆرئاوا درێژ دەبێتەوە و لە شێوەی هەڵکەوت و ڕوخساریشیا ئەگەرچی بەرینیشە، لە دەربەندەکەی کفری دەچێ. لەشانی خۆرهەڵاتی ئەو گردەشەوە کە بەرامبەر دەشتەکەیە، چینە زەوی هاوتەریبی ئاسۆیی دەبینین، بەڵام لای شانی سەرووی دەربەندەکەوە، ڕووەو دامێن. بە گۆشەیەکی ٤٥ پلەیی، لێژ دەبێتەوە، تا ڕادەیەک کەوانەیی و قۆقزە. زوورگەکانیش لای باشوورەوە، زۆرتر گڵێنن و باراناو خەت خەتی کردوون. لەڕاستیشدا دەتوانین بڵێین چاڵی بیرەکە، کەوتۆتە ئەم بەشە ڕووخاوەی بنی چەمەکەوە، لە هەموو لایەکیشەوە گەچۆڕ دیاربوو. زوورگەکانیش

(١٩) خەزێنەداری بابی عالی و باوکی عومەربەگ.

(٢٠) مەبەست لە (کاروانسەرا)یە-م.

(٢١) حوقە: بریتییە لە دوو باینەت و نیوێک، بەپێی کێشانەی ئینگلیزی. (واتە 0/568)ی یەک لیتر.

لەشانی باکوورەوە، لە تەموخ پێکهاتبوون. لەژێر ئەم هەموو خاک و تەمۆخەشدا وەک لەتاق، یان کەندەڵانێکی خوار خەرەندەکەدا، لەوحی سوورەوەکراو – (Clay Slate)، یان لەوحی شینی سوورەوەکراوم بینی، بەڵام هەرچی ئاو هەیە، هەمووی ئەڕژێتە لای باکووری دەربەندەکەوە، زوورگەکەیان دڕیوە و کردوویانە بەچاڵێک، یان خەرەندێک. لە ژوورسەر خەرەندەکەشەوە پاشماوەی وارشی قەڵایەکی کۆن هەیە، کە مێژووەکەی نازانرێ، ڕەنگیشە ساسانی بێت. لە چاڵایی خەرەندەکەشدا ئەشکەوتێکی بچووک لە بەردێکدا هەیە، نەوتی تیایە، لەسەر ئەشکەوتەکەش تاقێک هەیە، لە بەردی چوارگۆشە دروستکراوە، پێدەچێ ئەم دەستکردە، یەکجار کۆن بێت. بیریشم چوو باسی ئەو لقەدارینەی سەر ڕووی ئاوەکە بکەم، کە لە بیرەنەوتەکەدا هەیە، هەردوو سەری بەمبەر و ئەوبەری بیرەکەوە بەسترابووەوە. دەڵێن ئەم دارە وەک سەردەمی گاورەکان کۆنە، بەڵکو هەر بەهۆی پیرۆزیی نەوتەکەشەوە ماوە. خەڵکەکە قەڵاکەش هەر بەهی گاور دەزانن[٢٢] لە زەویشدا لەسەر چاڵایی ئەو گردەی قەڵاکەی لەسەرە، لە نزیک چاڵی بچووکی نەوتەکەوە، پەڵەی زەردی درەوشاوەم زۆر بینی، کە بۆنی (گۆگرد)یان لێدەهات. لەسەر زوورگەکە و بەلای باکووری دەربەندەکەوە، مەزارێکی بچووک هەیە بەسەر دەشتەکەدا ئەنوارێ، نیشانەیە بۆ بەسەرهاتێکی ئەفسانەیی، کە لەوێ ڕوویدابێ و دەیدەنە پاڵ ئیمامی عەلی. دەڵێن هەموو شەوانێکی هەینی، چرایەک هەر لەخۆیەوە ئەگرێ. ڕەنگە ئەمەش وەک دیار لە سروشتییەکەی (باباگوڕگوڕ)[٢٣] بێت.

دوای ئەوەی لە دیتنی بیرەنەوتەکە بووینەوە، بەڕێگاکەی لای بەری خۆرئاوای چەمەکەدا پیاسەیەکمان بۆ دیتنی کەلاوەکان بەدەوری شارەکەدا کرد. بەڵام لێرە کەمێکی نەبێ، شتێکی وامان نەدی شایستەی لێ وردبوونەوەبێ. بەلای دەستەیەک لادێیدا تێپەڕ بووین، جۆماڵیان دەکرد و، خەریکی دەهۆڵ کوتان و زوڕنا و نەقارە ژەندن بوون. دروێنەوانانیش هەندێ دروێنەیان دەکرد. لە خۆرئاوای شاریشدا هەندێ گردی توورەکەڕێژمان بینی، کە شتێکی وایان نەبوو، لە هی تر جیایان بکاتەوە. ڕەنگیشە بەهۆی ئەو وردە شتانەوەی تیایدا دۆزراوەتەوە، کۆن بێ، بەڵام من تا ئێستا هیچ شتێکم

(٢٢) چاووگی وشەی (گاور – گەبەر)، یان ئاگرپەرستە، کە ئێستا هاوتای وشەی (کافر)ە و بەوانە دەڵێن کە لەپێش ئیسلامدا بوون. هەروەها بە ئەوروپاییش دەڵێن.

(٢٣) (باباگوڕگوڕ): وشەیەکە بە جێگەیەکی دەڵێن سێ میل لە کەرکوکەوە دوورە، لە ناوچەیەکی بچووکدا، کڵپەیەکی سپی نەوتینی لەچەند جێگەیەکی ناوچەکە لێ بەرزدەبێتەوە. پێدەچێ ئەوەی کاتی خۆی (دانفیل) بۆی چووبێ، ئەوەبێ، کە ئەم جێگایە «کوڕکوڕا»ی بەنلیمۆس بێت. بنوارە کتێبەکەی بەناوی فورات و دیجلە، چاپی چوارەم – ل ١٠٨.

لەو بابەتە نەدۆزیوەتەوە. لەسەر سەکۆیەک شوێنەواری خانوویەکی چوارگۆشەی بچووکمان بینی، کە پایەی قایم و گەورەی تیابوو، لەوە دەچوو زۆر کۆن بێ. کەمێکیش لای سەروویەوە، شەش پایەی ترمان بینی، کە هەموویان بەشێک لە خانوویەکی درێژکۆلەیان پێک دەهێنا و ڕووەو خۆرهەڵاتی خۆرئاوابوو. وا دیاربوو خانووەکە بریتی بووبێ لە کۆشکێک و دوو هەیوان، دەرگای کۆشکەکە دەکەوتە خۆرئاواوە، کە لەبەرامبەریا لە خۆرهەڵاتی کۆشکەکەوە دەروازەیەک هەبوو، کە لاشیپانەکانی لەسەر کۆڵەگەی نیوە بازنەیی و هەمووشیان پێچاوپێچ، ڕاگیرابوون. بەڵام شێوەی خانووسازییەکە یەکجار زەبەلاح بوو. پێم وایە کاتی خۆی ئەم کۆشکە، کەنیسە بووبێ. چونکە شێوەکەی زۆر لە شێوەی کەلاوەکانی کەنیسەی کلدانی، یان سریانی دەچێت، کە دیومن. گردۆڵکە توورەکەڕێژەکان تا مەودایەکی زۆریش لەم ناوەدا پەرشوبڵاو هەن، کە بەڵگەی ئەوەن ئەم شوێنە لە سەردەمەکانی زوودا، جێگەیەکی گرنگ بووبێ. لە گردە سەرەکییەکەشەوە، شاخەکانی حەمرین، لە ئاسۆی خۆرئاواوە بەچاو دەبینران. دەڵێن نزیکەی نۆ سەعات دوور دەبن – لێرەوە بە ئاسانی تا زیاتر ڕووەو خۆرهەڵات بڕوانین، دەتوانین هەردوو سنووری زنجیرەی (قەرەتەپە)، یان (زەنگ ئاباد) لە شاخەکانی حەمرینەوە ببینین.

دەشڵێن ئەو قەڵایەی ڕووخاوە، یان ئەو وارشەی لەسەر گردەکەی دەربەندەکەدا هەیە، کاتی خۆی درێژ دەبووەوە و هەر دەربەندەکە خۆیشی دەگرت، چونکە ڕووبارەکە لەشوێن ئاوەڕۆیەکی باشدا بەربەست کراوە و پردێکی لەسەر دروستکراوە، لەوەدەچێ ئەمە هەر واش بووبێ، چونکە وارش و خەرەندەکەش، هەردووکیان لەپڕێکدا لەیەک جێدا کۆتاییان دێت، وەک ئەوەی بە تەنیشت چەمەکەدا، تا ماوەیەکی تریش درێژببنەوە. دەڵێن پیاوێکیش، کە لەم دواییەدا لە تەمەنی (١٢٠)ساڵیدا مردووە، وتوویەتی لە بیرێتی کە خەرەندەکە و دیوارەکەش هەردووکیان تا جێگایەکی زیاتریش لەمەی ئێستایان بەگوێ چەمەکەدا درێژ دەبوونەوە. چەمەکەش لە جێیەکی تەنگەبەردا گیپر ئەدرا. وتووشێتی ئەم باسەی لە پیری کۆنەساڵەوە بیستووە. لەوانەشە ئەوە بەربەستێک – دەربەندێک بووبێ بۆ پارێزگاری وڵات لە هێرشی ئەو کوردانەی بە درێژایی سەردەمەکان، دراوسێیەکی پەژارە بەخش بوون. ئەمەش یەکێکە لەو دەربەندانەی کە دەچێتەوە سەر کوردستان. ڕێگایەکیشی لێ دەبێتەوە؛ دەچێتەوە سەر (ئیبراهیم خانچی)، کە سەختە، چونکە بەدرێژایی ڕێگاکە بەسەر زوورگی بچووکدا تێپەڕ دەبێ. ماوەی نێوان توزخورماتوو – ئیبراهیم خانچی، نۆ سەعات دەبێ. لە کفریشەوە بۆ ئیبراهیم خانچی، هەر نۆ سەعاتە. ڕێگاکەش تەخت و چاکە.

تاوێ دوای گەیشتنمان (محەمەد ئاغا) گەیشتبوو، کە (ئیشیق ئاغاسی – سەرۆکی تەشریفات)ی مەحموود پاشا بوو. بۆ ئەوەی ناردبوو بۆ ڕێنوێنی کردنی میواندرییەکەی یاوەرمان بێ. چەند نامەیەکی بەسۆزیشی لە مەحموود پاشاوە بۆ هێنابووم، کە هەموویان نەزاکەت ئامێز بوون.

لە تووزخورماتوو (خانوو – خانووی حەسانەوە)[٢٤] هەیە. هەشتا ئەسپی تیایە. پلەی گەرما لە شەشی بەیانیدا ٦٤ پلە و لە دوازدەی نیوەڕۆدا ٧٠ پلە و لە سێی دوای نیوەڕۆدا ٦٦ پلە بوو.

لە باشووری خۆرهەڵاتیشەوە (با) هەڵیدەکرد و هەڵکردنەکەیشی توند بوو. دوای نیوەڕۆ بارانیشی لەگەڵدا باراند.

٣٠ی نیسان

هەستم بە ئازارێک کرد کە ڕێی پیاسەی نەدام، بەڵام ئەم زانیارییانەم کۆکردەوە:

ڕووباری (ئاق سوو – یان – توزخورماتوو) لە (عەلی دەللو)ی قەرەداغ، لە کوردستان هەڵدەقوڵێ و بە ئیبراهیم خانچی دا تێپەڕ دەبێ و دەگاتە توز خورماتو. پردەکانی ئەم ناوە هەریەکەیان قوللەیەکی بچووکی هەیە، کە لە قوڕ دروستکراوە و بۆتە بەشێک لێی، تا پاسەوانی بۆ چاودێری کردنی لە دز تیابێ، چونکە هەموو شوێنەکانی سەر بەسنووری کورد، لەبەر هێرشی چەتەکانی ئەو گەلەدان. ژمارەی دانیشتوانی توزخورماتو، بەپێنج هەزار کەس دادەنرێ.

پلەی گەرما، لە حەوتی بەیانیدا ٦٢ پلە بوو، دەمەو بەیانی (با) لە باکوورەوە بوو. لە دووی دوای نیوەڕۆشدا زریانێکی کەم، بەبارانێکی کەمەوە لە خۆرئاواوە هەڵیکرد. شەو بروسکەی هەبوو، کە لە خۆرئاواوە دەستی پێکرد و گۆڕرا بۆ باشوور.

ئەوەتەی لە بەغداد دەرچووین، ڕۆژێکمان لێ نەچووە، بروسکە نەبێت.

(٢٤) ڕەنگە مەبەستی لە (خانووی حەسانەوە)، هەر (کاروانسەرا) بێت-م.

بەشی دووەم

- جێهێشتنی توزخورماتوو - دۆڵی لەیلان -
- هەواری یوسف ئاغا - میوانداریيەکەی -
چوونە ناو کوردستان - مەزرا و دیمەنی وڵات
- دیاری لەلایەن پاشای (سلێمانی)یەوە -
گەیشتن بە چادرگەکەمان پێش سلێمانی -
سەردانی پاشا.

١ی ئایار

لە پێنج و نیودا لە توزخورماتوو دەرچووین، سەمتی ڕۆیشتنەکەمان (٧٥) پلە بەلای باکووری خۆرهەڵاتدا بوو. ئەڕۆیشتین و لە نزیکی لای چەپیشمان دەشتێک بوو، تا دەهات ڕووەو حەمرین لێژ دەبووەوە، کە بە ئاسانی زوورگە گەچۆڕەکانمان لێوە دیاربوون. لەوەش دەچوو لێرەدا وەرسووڕابێتەوە، یان ڕووبکاتە خۆرئاوا، نزیکترین بەشێکی لێمانەوە، وەک وارشێکی قولیپدار و گرنج گرنج بوو، بەڵام ٨٠ پلە بەلای سەمتی باکووری خۆرئاوادا بوو. ڕووباری (عوزێم)یش[1] لە دووری نیو سەعات، لەژێر ئەم بەشەوە شاخەکانی دەبڕی. لەژێر ئەوەشەوە (دەمیرقەبو)مان ئەدی، کە دەربەندێک بوو، پێشتر قایمکاری تیا کرابوو، چونکە دەرگای ئاسنینی لێیە. وا دیاربوو زوورگەکەش لە پشت ئەو بەشە گرنج گرنجەوە، بەرەو خۆرئاوا وەرئەچەرخێتەوە.

لە سەعات حەوتی بەیانیشدا سەمتی ڕۆیشتنەکەمان ٤٥ پلە ڕووەو خۆرئاوا بوو. ئالێرەوە زنجیرە گەچۆڕەکە دەتوت کۆتایی هاتووە، بەڵام من پێم وایە کۆتایی نەهاتبێ، یان بووبێت بە زوورگێکی چەوەلەی نزم، کە ڕووی دەکردە خۆرئاوا و لێرە و لەوێش تەمۆخی تیا دەردەکەوت. ڕۆیشتنەکەشمان بە تەنیشتی زوورگە گەچۆڕەکاندا بوو، کە کەوتبووە لای ڕاستمانەوە. لە حەوت و چل دەقیقەدا منارەکانی (تاووق)مان لێ دەرکەوتن. چوومە سەر گردێکی بچووک، کە یەکێک بوو لەو زوورگە چەوەلانەی لقیان لێ دەبووەوە و ڕاستەوخۆ کەوتبووە لای ڕاستی ڕێگاکەمانەوە. لێرەوە ئیتر بەتەواوی دەمتوانی (تاووق و توزخورماتوو) پێکەوە لە ئەمسەر و ئەوسەری باکوور و باشووری ئاسۆوە ببینم. تاووق دەکەوتە ١٥ پلە بەلای باکووری خۆرئاوادا و توزخورماتووش دەکەوتە ١٥ پلە بەلای باشووری خۆرهەڵاتدا. ئیتر هەر لێرەشەوە یەکسەر زنجیرە گەچۆڕەکە دوایی دەهات، چونکە لەشانی لای خۆرئاوایەوە ئەو هێڵە زوورگە چەوەلەیە دوایی دەهات، کە سەعاتە ڕێیەک بە تەنیشتیا ڕێمان کرد، هێڵەکەش ڕووی دەکردە خۆرهەڵات، بەڵام دەشتاییەکەی ناوەڕاست، چاڵاییەکی وەک تونکە تونکە، یان زوورگێکی چەوەلەی پێک دەهێنا، کە باراناو و سێڵاو دابڕی کردبوون و پڕبوون لە جۆگە و چەم و شیو. لە دووری چەند یاردەیەکیشەوە، کارێزێک هەبوو، کە بۆ یەکەمجار بوو لەم ڕێیەدا تووشی ببین. کارێزیش بریتییە لە جۆگەیەکی سەرگیراو، بۆ ئەوەی لە کانیاوی بەرزەوە ئاو بگەیەنێتە مەزرای دەشتایی. ئەم

(١) ئەلعوزێم: ئەو چەمە سەرەکییەیە، کە ئاوی کەرکووک و تاووق و توزخورماتووی تێئەڕژێ.
ئەو چەمە لەو ناوچانەدا پێی دەوترێ: (ڕۆخانە) – م.

جۆگە سەرگیراوانەش لە چەند جێگەیەکدا شوێنی هەڵدانەوەی تیا دەهێڵنەوە بۆ دیاریکردنی ڕەوتی جۆگەکە. لە دووری دە دەقیقەیەکی تریشەوە چەمێکی پان هەیە، لێوان لێو ببوو لەو باراناوە لەناکاوەی بە خوڕ باریبوو. ئەم چەمە دەکەوێتە سەر ڕێگای نێوان (تاووق و توزخورماتوو)[2]. کەمێک لەولاتریشەوە چەمێکی تربوو، پڕ بوو لە ئاوی ڕوون. ئێستا ئیتر ڕێگاکەمان ببووە هەوراز و نشێوییەکی کەم. لە (١٠)دا گەیشتینە ڕووباری (تاووق جای) گەورە و بەخوڕ، کە لە کوردستانەوە هەڵدەقوڵێ. ئەم ڕووبارە لای ڕاستیی ئەو ڕێگایەمانەوەیە، کە دەبوایە پیایدا بڕۆین و بە قەرەحەسەندا تێپەڕ دەبوو. هەرکاتێ پێویستی بکردایە ئەوەندەی جۆگە بۆ چەندان مەزرا و گوند لێ هەڵئەگیرێ، کە ئاوی تیا نامێنێ. زۆربەی ئاوەکەیشی لە هاویندا بۆ کشتوکاڵ بەکاردەبرێ. لە پاییزانیشدا، لەم جێگایەدا، قووڵایی هەر پێیەک، یان پێ و نیوێک دەبێ. ئاوەکەیشی هەر بەتەنیا ئەم گوندە پاراو ناکات، بەڵکو دەگاتە گوندێکی زۆری سەر و خوارووی خۆیەوە. لە زستان و بەهارانیشدا کە سێڵاوی باراناو هەڵئەستێ، دەبێتە ڕووبارێکی زۆر گەورەی وا، کە پانتایی ڕێڕەوەکەی خۆی لێوالێو دەکا، کە پانتاییەکەی نیو میل دەبێ. ئیتر دەبێتە سێڵاوێکی ترسناک، تاشەبەرد ڕادەدا و چاڵ و کەندی واش لە ڕێڕەوی خۆیدا دروست دەکات، کە هەمیشە لێدانی ترسناک، یان هەرگیز بۆ پەڕینەوە نابێ. ئاوەکەیشی لەناکاودا هەڵدەستێ. وەکو بیستمان زۆرجاری وا بووە، ڕێبواران لە ناوەڕاستەکەیدا بوون، کە ئاوەکەی لە ناکاودا هەستاوە، ئیتر یان خنکاون، یان بەگران ڕزگارکراون. لەم چەند ڕۆژەی دواییشدا بەهۆی بارانی خوڕەوە، ئاوی (تاووق جای) یەکجار زۆر هەستابوو، بۆیە چەند تەرمێکی خنکاو و کەلاکی چەند ئاژەڵێکی خنکاوی بەسەرەوە بوو. ئەمە هەمیشە لەکاتی بارانی خوڕ و نائاساییدا ڕوودەدات. وەک پار هاوین باریبوو. بەڵام ئێستا لێدانی زۆر ئاسان بوو. ئەفسەرەکە بەنزیکەی پەنجا کەسێکەوە (بە تەپڵ و زوڕنا و کەڕەناکانیانەوە) هاتبوونە پێشوازیمان بۆ یارمەتیدانمان لە پەڕینەوەی خۆمان و کەلوپەلەکاندا. لەکاتی پەڕینەوەدا لە ناوەڕاستی پانتاییەکەدا، دوو کانیمان بینی، قووڵایی یەکەمیان دوو پێ و نیو و پاناییشی (١٠-١٢) یاردە دەبوو. قووڵایی دووەمیشیان نزیکەی سێ پێ و نیو دەبوو، پاناییشی لەنێوان بیست تا سیی یاردە دەبوو. هەردووکیشیان خوڕ بوون، بنەکانیشیان پڕبوون لە تاشەبەردی گەورە... دوێنێ ئاو زۆر

(٢) تێکڕای ڕێکردنی میستەر ریچ، لە سەعاتێکدا لەنێوان سێ میل و چارەکێک و چوار میلدا بووە، لە کورتەکان و کۆتایی قۆناغەکانیشدا، وڵاخەکان چوار میل و نیویان دەبڕی. بەڵام سەعاتی ئەو خەڵکەی لەسەر کاروانیی دەژین، سێ میلە، سەعاتی سوارەش سێ میل و نیوە.

ببوو، بەڵام لەشەودا ئاوەکەی کەمی کردبوو، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا سووکە ترسێکی هەر خستە دڵی هەندێ لە بەغدایییەکانی دەستەکەمەوە.

پەڕینەوەمان لە ڕووبارەکە، بەهەمووی بیست دەقیقەی خایاند، ئیتر ئەفسەرەکە خۆی و کۆمەڵەکەی جێیان هێشتین و چوون بۆ یارمەتیدانی تەختەڕەوانەکە.

پاش ئەوەی لەژێر چەترەکەمدا قاوەیەکمان خواردەوە، سواری ئەسپەکانمان بووینەوە و ڕوومان کردە گوندەکە، کە نێوانمان هەر دوو میلێک دەبوو، بەڵام بەنیو سەعات بڕیمان[٣]. بەلای منارەیەکی جوان و دێرینەدا تێپەڕ بووین، کەوتبووە لای چەپمانەوە، لە خشت دروستکرابوو. پێ دەچێ پاشماوەی سەردەمی خولەفاکان بێ. هەروەها بەلای هەندێ گۆڕ و ئەو مەزارانەدا تێپەڕ بووین، کە زیارەت دەکران. ئەمەش وای ئەگەیاند کە ئەم شوێنە، کاتی خۆی فراوانتر بووبێ، بەڵام ئێستا گوندەکە یەکجار پیسە و بریتییە لە خانێک، کە شەست ئەسپی تیایە. پێش ئەوەش بگەینە (چای)، یان ڕووبارەکە، دوومیلێک لەولای چەپمانەوە، گوندی (عەلی سەرای) و لای ڕاستیشمانەوە لە دووری میلێک، لەبەری ڕاستی ڕووبارەکەدا، مەزاری (زین ئەلعابدین)مان بینی، کە خەڵکێکی زۆری لە وانەی چاو ئێشەیان هەیە، دەچنە سەری. زۆر نیگەرانی خۆ ئامادەکردن بۆ قۆناغی دووەممان ببووم، کە چاوەنواڕیم دەکرد بەناخۆشیی بیگەینێ، چونکە پێیان وتبووین حەوت سەعاتێک دەخایەنێ، کەچی بە پێنج سەعات و نیو بڕیمان. کاتێکیش گەیشتین، دەستەیەک لە پیاو ماقووڵانی گوندەکە هاتنە پێشوازیمان، کە مەلاکانیان لە پێشیانەوە بوون، پیاوی باڵابەرز و سەروسیما جوانیان تیابوو.

کە بەسەر ئەسپەکەمەوە دەبووم، محەمەد ئاغای چاوساغ و میوان نەواز، زۆری لێ دەکردم تا هەوسارەکەی ڕابکێشی، هەرچەندیشم تکا لێ دەکرد کە ئەم کارە نەکات، بەڵام بێهوودە بوو، پێی دەوتم لەبەر خاتری مەحموود پاشا ئەمە دەکات و حەزیش دەکات وەک مەحموود پاشا سەیرم بکات...

ساڵی پار، کە مەحموود پاشا و شازادەی کرماشان، پەیمانێکیان دژی تورک بەستووە، ئەم ئاغایە، سەرکردایەتی دەستەیەکی کردبوو، هەڵیان کوتابووە سەر ئەم گوندە و تاڵانیان

(٣) ئەمەش چەند بڕگەیەکە لە یادداشتی میستەر ڕیچ: خێرایی ڕێکردنی هێسترێکی باش (ئەگەر هەموو ڕێگاکە خێرا بڕوات) پەنجا هەنگاوە، بۆ هەر بیست چرکەیەک، واتە لە دەقیقەیەکدا (١٥٠) هەنگاوە، یان لە سەعاتێکدا (٩٠٠٠) هەنگاوە. دوای لێدەرکردنی ئەو جیاوازییانەش کە دەکەوێتە نێوان یاردە و هەنگاوەوە، دەتوانین تێکڕای بەچوار میل لە سەعاتێکدا دابنێین. وەک بۆشم دەرکەوتووە، هەنگاوی هێستر ڕێکوپێکترین هەنگاوە.

کردبوو. دیاربوو گوندنشینەکان مەبەستیان بوو دڵنەوایی بکەن، لەترسی ئەوەی نەک لە داهاتوودا سەردانێکی وەک ئەوی پێشوویان بکاتەوە. زۆریان دەهاتن و دەستیان ماچ دەکرد، بەڵام هەر ئەوەندەی دیار نەئەما، دەیانوت: (خوا خێر نەهێنێتە ڕێی، هەر ئەم بوو، ساڵی پار گوندەکەمانی تاڵان کرد).

سەرلەبەیانی پلەی گەرما (٦١) بوو، لە سێی دوای نیوەڕۆدا (٧٢) پلە و لە دەی شەویشدا (٦٦) پلە بوو. بەیانی لە خۆرهەڵاتەوە (با) هەبوو. لە سێی دوای نیوەڕۆدا هەور بەری ئاسمانی گرت، بەڵام کەشوهەوا هێمن مایەوە.

٢ی ئایار

کە بیستمان بە تەنیشت گوندەکەوە کۆمەڵە کەلاوەیەک هەن، شایانی دیتنن، ئەم بەیانییە چووینە دیتنیان. بریتی بوون لەو منارەیەی دوێنێ دیمان و پاشماوەی دیوارێکی قوڕ، کە ڕووی پێشەوەی، کە لە خشت دروستکرابوو، خشتەکانیان لێ دەرهێنا بوو. دەرگایەکی بچکۆلەشمان بینی، کە ئاسەوارێکی زۆری خانووسازییەکی جوان، لەسەر شێوەی ئەوەی (تەکیە) و (موستەنسریە)[٤] نموونە جوانەکانی خولەفاکانی بەغداد دەچوو. (ئۆلیڤەر)یش ئەم کەلاوانەی دیبوو، بەڵام وای پێ ڕاگەیاندووین کە سەر بە (توزخورماتوو) بوون، بەبێ ئەوەی هیچ پێویست بکات. ئەمەش وامان لێدەکات گومان لە یادداشتەکانی بکەین، یان بەلای کەمەوە گومان لەوەش بکەین کە پێوەندی بەم باسەوە هەیە، چونکە لەوە دەچێ هەر پشتی بەبیرەوەری بەستبێ. خۆیشی دان بەوەدادەنێ کە باسی وردەکارییەکانی ناکات. بەڵام ئەگەر بیەوێ ئاماژەیان بۆ بکات، دەبێ ناوی شوێنەکانی لە یادبێ. بۆ دەرخستنی ڕاستیش دەبێ ئەوە بڵێم کە ئەمە یەکێکە لەو هەڵە زۆر بچووکانەی تا ئێستا لە یادداشتەکانیا دەربارەی باسی ناوچەکە دیومە، کە زۆر بەدەمڕاستی باسی دەکات و جێی سوپاسە.

لەوسەری گوندەکە بە ڕێکردنمانەوە، بەلای مەزار، یان گڵۆڵەیەکی[٥] بچکۆڵەدا تێپەڕ بووین، گومەزێکی درێژکۆلەی وەک ئەوەی (سەییدە زوبیدە)ی بەغدای[٦] لەسەر

(٤) موستەنسریە: مزگەوتێکە لە بەغدا و پاشماوەی سەردەمی خولەفەکانە. تەکیەش گۆشەیەکی دەروێشەکانی «بەکتاشی»یە، لەسەر ڕۆخی دیجلە و لەبەری خۆرئاوای شارەکەدایە. نموونەیەکی جوانی ئەندازیاری خانووسازی کۆنی ئیسلامیە-خاریج.

(٥) مەرقەدی موسڵمانێکی پیاوچاکە.

(٦) ژنی هارون ڕەشیدە.

دروستکرا بوو. بەڵام لەرووی شێوە و جوانیی خانووسازییەکەوە بە هیچ جۆرێک بەو نەدەگەیشت. گوندنشینەکان ئاگاداریان کردینەوە کە ئاسەواری کەنیسەیەکیش هەیە، ئەمەش ڕێی تێدەچێ، چونکە ئەم جێگایە یادگاری کورسی قەشەکانی کلدانی بووە. ناوی ئەمەش لە دێرینترین سەدەکانی مێژوودا هەیە.

ئەو کەلاوەیەشمان بینی کە گوندنشینەکان پێیان وتین گوایە کەنیسە بووە، میلێک، یان میل و نیوێک، یان دوو میل دەکەوتە لای ڕاستی ڕێگاکەمانەوە، بە دووربین سەیرم کرد، بەڵام لەبەرئەوەی دڵنیابووم کە شتێکی وانییە، کاتم بەسەیرکردنەوە لە دەست نەدا.

لە دواییدا لە شەش و چارەکدا ڕۆیشتین، وەک دوێنێ زەوی بە ئەفسەنتین (بە تورکی پێی دەڵێن: یاوشان) و جاترە کێوی و ڕووەکێکی زۆری تریش داپۆشرابوو، بەڵام لەبەرئەوەی نەمدەناسین، ناویانم نەدەزانی. ئەفسەنتینیش بۆنێکی خۆشی لێدەهات، دڵی پێ دەکرایەوە. هەروەها جۆگەیەکی زۆرمان بینی، هێشتا سەوزبوون. دروێنەوانان خۆیان بۆ دروێنەی هەندێکی ئامادە کردبوو.

ڕێگاکەمان ڕووەو لاپاڵەکانی زوورگەکان بەرەو ژوور دەبووەوە (لەلای چەپیشمانەوە ڕێگاکەی کەرکوکی جێئەهێشت). لای چەپمانەوە شاخەکانی (حەمرین)مان لێدەرکەوتن. لە حەوت و بیست دەقیقەدا گەیشتینە گوندی (جەمیلە)ی خنجیلە، کە لە قوڕ دروستکرابوو. ناوە عەرەبییەکەش مانای (کچۆڵەی جوان)ە، ناوەکەیشی لێ نەدەهات، چونکە هێلانەیەکی پیس بوو. ئێستا ئیتر هەستمان بە سەرکەوتن کرد، بەو زنجیرە زوورگەی ڕووی دەکردە باکووری خۆرهەڵاتی گوندی (متارا) و زوورگەکەش کە وەک دەڵێن بە (تازە خورماتوو)دا تێپەڕ دەبوو، پاشان وردە وردە نەئەما، ناوەکەی هەر لەو وەرگرتبوو.

پێم خۆشبوو ئەم ڕێگایەم تاقیکردەوە، هەرچەندە سێ و چوار ڕۆژێک لە ڕێگاکەی (ئیبراهیم خانچی)یش درێژتربوو، بەڵام شتێکی زۆری لێوە فێربووم بۆ خۆپاراستن لە هەموولایەنێکی ئەم وڵاتە. سەریشم لەوە سوڕما کە (میوان نەواز)ەکەم ئاگادارییەکی تەواوی لە هەموو جێگاکان و سەمتەکان و لێکدانەوەی زنجیرە زوورگەکان بەیەکترەوە، هەبوو. لەو شتانەشدا کە پێشتر خۆم ئاگاداریم هەبوو دەربارەیان تاقیم کردەوە، کەچی وەڵامەکانی ئەوەندە جێی متمانە بوون، شایانی ئەوەبوون بەتەواوی پشت بە زانیارییەکانی ببەسترێ.

بەڵام بەشەکەی تری زوورگەکەی کفری، یان بەشەکەی ئەوسەری خۆرهەڵاتی (کە لە

ڕاستیدا باسک، یان شادەمارێتی) بە (کەرکووک و ئاڵتوون - کۆپری)دا تێپەڕ دەبێ. لێرەشەوە بەدامێنی (ئەربیل)دا دەڕوات تا دەگاتە (دیجلە)، ئیتر لەوێ پێی دەڵێن (قەرەجوق داغ)، ئەو بەشەی خۆرهەڵاتی، گەچۆڕ و نەوتیشی تیایە. بەڵام بەشەکەی خۆرئاوای، یان زوورگەکەی(متارا) بریتییە لە تەموخ و چەو و کوتومت لە هەموو ڕوویەکییەوە لە زنجیرەکەی (حەمرین) دەچێ، شتی زۆریشی تیایە کە شایانی لێوردبوونەوە بێ، کە لە دەربەندی (جەمیلە)ش پیایدا تێپەڕ بووین، زنجیرەیەک، یان بە دوو زنجیرەی چین چینی شاقوڵیدا تێپەڕ بووین، دەتوت بەزۆر وایان لەخۆیان کردووە. پاش ئەمان چین گەلێکی ئاسۆیی تەمۆخی تەواو و ڕووتەن دێت، کە گابەردی زەبەللاحیان لێ ڕووخاوە و لەو ناوەدا لەملاو لەولا پەرشوبڵاو بوونەتەوە و وەک خانوویەکی ڕووخاو، هیچیان بەساغی نەماوەتەوە. لە ڕاستیدا زوورگەکەش بەتەواوەتی لە کێوێکی ڕووخاو دەچێ. پاشان بە چین گەلێکی لار گەیشتین، سەیریش لەوەدابوو لارییەکەی، لەلاری چینەکانی حەمرین دەچوو. ئەم زوورگانە لە هێڵە شاقوڵییەکەوە (٦٠) پلە بەلای خۆرهەڵاتدا، یان (٣٠) پلە لەژێر هێڵی ئاسۆوە بوون. ئەم چینانە لە زوورگەکەدا بەتەواوی هاوتەریب بوون و یەک سەمتیشیان هەبوو، وەک ئەوە وابێ بەجۆرێک چوویێتنە سەریەکتر کە بە (٤٥) پلە ڕوو بکەنە باکووری خۆرهەڵات، بەڵام بەرەو ژوور هەڵکشانەکەی یەکجار لەسەرخۆ و ڕووەو خۆرهەڵات بوو، ئەوەندە نەبێ لەو تونکە تونکانەی ناوخۆیدا کە باراناو، لە تەمۆخ دروستی کردوون، پێچ دەکاتەوە، یان لوول دەبێ.

لە حەوت و چل دەقیقەدا گەیشتینە هەردەیەکی قیزەون، یان دەشتێکی بەرین، کە لە کەڵەکە چەوەڵەی بەرز و کەندڕی سامناکی تیابوو. ڕێگاکەمان (٥٠) پلە ڕووەو باکووری خۆرهەڵات بە تەنیشتیا تێپەڕ دەبوو. لە هەشت دا گەیشتینە زنجیرە لووتکەیەکی تر، کە چین گەلێکی لێژ بوو، هەمان ئەو شێوەیەی هەبوو، کە پێشتر باسکرا. بەڵام خاکە چەوەڵانییەکەی کە داپۆشبوو، تا پێشتر بچووینایە، ئەستوورتر دەبوو. لەملاو لەولاشمانەوە هەندێ مەزرای بچووکی جۆمان بینی. کاروانێکی کوردیشمان بینی (مۆرت Myrtle) یان لە گونیەدا بار کردبوو، بۆنێکی خۆشیان لێ دەهات، پێدەچوو بۆ ڕەنگسازی بەکاری بهێنن.

لەم ناوچەیەدا گڵ و چەو، وەک ئەوەی لاپاڵەکانی (حەمرین) بە دەرەوە بوون. لە هەشت و چل و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە جێگایەک، بەسەر دەشتی (لەیلان)دا دەینواڕی، کە لەوێ ئیتر زوورگەکان لێژدەبنەوە.

ئێستا ئیتر پێمان ناوەتە دەشتی «لەیلان»ی پڕ لە مەزرا جۆوە، کە وەک دیاربوو نیشانەی خێروبێری پێوە دیاربوو. هەندێکی کەمیشی خەریکی گەیشتن بوو، لە نۆ و نیودا بۆ قاوەخواردنەوە و بۆ ئەوەی ئەفسەری (ئیعاشە) کاروباری خۆی ڕێک بخات، ڕاوەستاین. لە دە و چارەکدا دووبارە سواربووینەوە و لە یازدە چارەکێک کەمدا گەیشتینە (لەیلان)، کە گوندێکی بچووک و هی (عەبدوڵڵا ئەفەندی) بوو، کە سەرپەرشتیاری پێشووی (ئیمام ئەلئەعزەم)[٧] و لە دۆستە دێرینەکانم بوو، ساڵی پار، ئێرانی و کورد، هەڵمەتیان هێنابووە سەر ئەم گوندە و هەرچییەکیان پێ تاڵان کرابوو، بردبوویان، ئەوەیشی بۆیان هەڵنەگیرابوو، سووتاندبوویان. بۆ ئەوەش ئەمەیان کردبوو، تا نەیەڵن سەربازی تورک، ئالیک بدەن بە وڵاخەکانیان. من پێم وایە گوندنشینەکان لە هەموو ناوچەکانی وڵاتی تورکدا، هەمیشە دانەوێڵەکانیان لەچاڵ و بیری نزیک گوندەکانیاندا ئەشارنەوە و ئەگەر زەوییەکەی سەرەوەیشی چاک تەخت بکرێ، بەلای زۆرەوە نادۆزرێتەوە، تەنانەت لای سوپای داگیرکاریشەوە، مەگەر یەکێک ڕێنماییان بکات.

بەختم یاربوو، چونکە لە بێڵای ئەو خانووەی تێی چووبووم، توانیم(کەرکووک) ببینم، بۆ زیاتر دڵنیابوونیش چەند جارێک و زۆر بەوردی ڕووی ئامێری پێوەرەکەم تێکرد. ئەو خاڵەش کە کردبوومە ڕوانگە، قەڵاکە بوو، کە بەشێک لە شارەکەی بە ئاشکرا لەژێردا دەردەکەوت. سەمتی قەڵاکەی کەرکووکیش (٢٤) پلە بەلای باکووری خۆرئاوادا بوو. ئەمویست ئەوەندەی دەتوانم بەدڵنیاییەوە ئەو نێوانە ساغ بکەمەوە کە خەڵکەکەی ئێرە پێیان وتبووم. بەڵام هەروا بەچاو ئەمخەمڵاند، کە بەهێڵێکی ئاسۆییدا دوازدە میل دەبوو، کەچی عەبدوڵڵا ئەفەندی، کە چەند جارێک لە کەرکووکەوە چۆتە (لەیلان)، خۆی بە سەعاتەکەی ڕایگرتووە، دەڵێت نێوانەکەیان بە کاروانی هێستر، سێ سەعات و نیو دەبێ و بەسواریش سێ سەعاتە و بۆ سواری توندڕەویش دوو سەعات و نیو دەبێ. لەبەرئەوە دەبێ نێوانەکە (١٠) میلی جوگرافیایی بێت. لە شەویشدا کە پێوامەوە، لە شوێنی ڕاستەقینەی کەرکووک دڵنیابووم، چونکە لە ڕاپۆرتەکانی پێشوومدا و لە ڕاپۆرتەکانی سیر (ئارکیر پورتەر R. Kerporter)دا دڵنیابووم، کە شوێنی کەرکووک بەجۆرێک نەخشەکێشراوە، لەوە زیاتر بەلای خۆرهەڵاتدا کەوتووە، کە خۆی هەیە. لەبەرئەوە ئەو سەمتەم بەڕاست زانی کە خۆم بۆم دیاری کردووە.

(٧) ئەبو حەنیفە: یەکێکە لە ناودارانی ڕێبازگەکانی ئیسلام، کە ناوی (ئەعظم)ی لێنراوە و هەر لەو شارۆچکەیەش نێژراوە کە بەناوی خۆیەوەیەتی و دوو میلێک لە باکووری بەغداوەیە.

زەویش لەنێوان (کەرکووک) و (لەیلان)دا بەتەواوی دەشتاییە، هەندێ گردی توورەکەڕێژیشی تیا بڵاوبۆتەوە. لە هەندێ گوندا خورمایەکی کەم دەبینرێ، بەڵام باخی کەمی تیا دەبینرێ. لە خۆرئاواشەوە دەشتەکە بۆتە سنوور بۆ دەشتەکەی (مارا) و لە خۆرهەڵاتیشەوە ئەو زنجیرەیەی کە سبەینێ دەیبڕین.

تازەخورماتووش سێ سەعاتێک دوور دەبێ.

نرخی پارێزگاری کردنی ساڵانەی (لەیلان) بەدراوی بەغدایی، دەکاتە بیست و پێنج هەزار قرۆش، ئەمیش وەک تێکڕای ئەو گوندانەی دەکەونە سەر سنووری کورد؛ شلۆقن، حەسانەوەیان تیا نییە، چونکە بۆتە جێگایەک بۆ بەردەم هێرش و کاولکاری تەواوی هەڵمەتی کورد.

کەهیا (کۆیخا) ی سەرۆکی گوندەکەش تکای لێکردم، لای مەحموود پاشا بکەومە نێوانەوە بۆ گێڕانەوەی سێ سەد سەرمەڕ، کە کورد، بە تاڵانی لێیان زەوت کردبوون و ئەپاڕانەوە کە سەردانەکەم بۆ کوردستان، بێتە مایەی ڕێگری لە هێرشی کورد، هەر هیچ نەبێ تا دوای دروێنە و خەلە و خەرمان کۆکردنەوە.

دانیشتوانی ئەم گوندە و هەموو گوندنشینەکانی دراوسێیان، تورکن و سەر بە (چراغ سوندیرەن)[٨] یان (عەلی ئیلاهی)ن.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٦٨) پلە و لە سێی دوای نیوەڕۆدا (٨) پلە و لە دەی شەویشدا (٦٧) پلەبوو. لای باشووری خۆرهەڵاتیشەوە (با) هەبوو.

٣ی ئایار

لە پێنج و نیودا (لەیلان)مان جێهێشت و ڕووەو باکووری خۆرهەڵات، بەڕۆخی چەمی لەیلان دا کەوتینە ڕێ، کە دەکەوتە لای چەپمانەوە، ڕەوتیشی لە زوورگەکەوە، زنجیرەیەک ئاشی ئەمبەروبەرەکەی دیاری دەکرد، کە هەموویان قولیپی بچکۆڵە و خڕی بەردینیان هەبوو. لە یەکێکیانەوە ئاشەوانێک هاواری دەکرد: (وێرئەڵڵا) بە واتا (خوایە بینێریت). تێگەیشتم هەرکاتێ ئاشەکان لەکاردەکەون. بەمجۆرە بەردەوام هاوار دەکەن. ئیتر ئەوەی دانەوێڵەی هەبێت، دێتە پێشەوە بۆ ئەوەی بۆی بهاڕن.

دوای نیو سەعات گەیشتینە زوورگەکە، کە لێرەدا یەکسەر لە دەشتەکەدا بەرزدەبێتەوە و

(٨) بڕوانە پەراوێزی ژمارە (١٨)ی بەشی یەکەم.

هەردەیەک پێک دێنێ، لە کفرییەوە درێژ دەبۆوە و بەلای بەشەکەی لای خۆرهەڵاتیا تێپەڕ دەبوو، ئەم هەردەیە ئاوەڕۆ و جۆگەیەکی زۆر، کە باراناو پێکی هێنابوون، دایاندڕیبوو، کردبوویانە شیوی تەنگەبەر و گردۆڵکەی بچووک بچووک. گەورەترینی ئەم چەمانە، ڕووبارەکەی (لەیلان)بوو، کە خوڕییەکەی نیشانی دەداین، ئەو شوێنەی لێوەی دێت، چەند لێژە. سەرچاوەی ئەم ئاوەش لەو زوورگەدایە، کە لە سەرەوە باسکرا. بەدرێژایی ڕەوتیشی هەر جۆگەی تری تێ دەهات.

ئەم دۆڵانەش هەموویان و بەتایبەتی دۆڵی (لەیلان) بریتین لە چەند گوندێکی بچووک، کە باخی میوە و گوڵ دەوری داون. بەتایبەتیش لەم وەرزەدا بەهەموو مانای وشەوە دەبنە بەهەشتی بچووک بچووک. بناغەی ئەم زوورگ و هەردەیەش تەمۆخێکی لاربوو، کە بەچاو دەبینرا. چین گەلێکی تری لاریش، بەهەمان سەمت و پلە هەیە، کە چین گەلی بەشە زوورگەکەی (متارا) هەیەتی. لەسەروو ئەم چینەشەوە، چینە گابەردێکی بە تۆپەڵ هەیە، کە وەریوە و بۆتە خاکێکی چەوەلەیی.

ئەم جێگایە، یان ئەم ناوچەیە ناوی (قەرە حەسەن)ە، کە ڕاستەوخۆ بەستراوە بە پاشای بەغداوە و دەسەڵاتی حاکمی کەرکووکی بەهیچ جۆرێک لەسەر نییە. ساڵانەش (٨٥) هەزار قرۆش دەدات. ماوەی شەش سەعاتێک درێژایی هەیە. هەڵمەتی کورد جەنگی پێشوو، ژمارەی دانیشتوانی ناوچەکە و بڕستی کشتوکاڵیان کەم کردۆتەوە. هەندێ پەڵە جۆمان بینی. بەڵام زۆربەی زەوییەکەی گیا داپپۆشیبوو. لەناو گیاکەشدا ئەوەندەی چاوداری کێویلە و زەڕات و گوڵەکێوی تیا بوو، جۆر و ژمارەیان نەئەزانرا. جگە لە جاترە کێوی و نەعنا و پوونگە. بەرزایی و تەپۆڵکەی زوورگەکانیش بۆ لەوەڕی مەڕومالاَت دەستیان دەدا. دۆڵەکانیش بۆ لەوەڕگەی گا و گۆتاڵ و ڕەوگە وڵاخ دەبوون.

لەکاتی سەرکەوتنمدا بەسەر ئەو هەردەیەدا کە لە دەشتەکەوە زۆر بەرز نەبوو، نەش ئەگەیشتە سێ سەد پێ، یەکسەر هەستمان بە جیاوازی ڕوخساری ناوچەکە و دەروونیشمان کرد، دەتوانین بڵێین ئیتر لە ناوچەی (گەرمەسێر)ی[٩] ناخۆش ڕزگارمان بووە. هەستم کرد گەشکە و بزووتنێکی نوێ لە دەروونمدا سەری هەڵدا و پەژارە تەنگەکەم بەریدام و وردە وردە بێزاریم ڕەوییەوە، وەک چۆن هەوری شەوێکی زریان دەڕەوێتەوە، ئاوا هیوایەکی بەتام تیامدا ژیایەوە و سەرلەنوێ گورج بوومەوە و هەر منیش نەبووم کە ئەم هەموو هەستەم تیا ببزوێ، بەڵکو هاوسەرەکەشم کە پێشتر باری تەندروستی شێوابوو،

(٩) یان ناوچەی گەرمیان. وشەکەش بەو ناوچەیە دەوترێ کە دەکەوێتە نێوان دیجلە و شاخی زاگرۆسەوە.

هەر کە قۆناغی ئەمڕۆی بڕی، هاتەوە سەرخۆی. زۆر لەوانەش کە لە کۆمەڵەکەمدا وەڕس ببوون، دوای دوو سەعاتە ڕێیەک، بەنێوان زوورگەکاندا، هەستیان دەکرد نیشانەکانی نەخۆشییان تیا نامێنێ...

لە حەوت و نیودا شۆڕبووینەوە سەر دۆڵێک جۆگەیەکی بچووکی پیا دەهات. لەو گردانەوە هەڵدەقوڵا و دەڕژایە ئاوی لەیلانەوە. هەرکە دیمەنەکەمان چاوپێکەوت، کۆمەڵەکە بە گەشکە و شادییەوە هاواریان لێ بەرزبووەوە. جۆگەیەکیش، ئاشێکی بچووکی دەگێڕا. لەولایشییەوە چەند کۆڵیتێک هەبوون، دارستانێکی چنار و بیی و هەنجیر و هەمەجۆر گوڵ دایان پۆشیبوون، کە لقوپۆپیان بەبەروبووم قورس ببوون. دارستانەکەش پڕی بلبل بوو، چریکەیان تێکەڵ خوڕەی ئاوی جۆگەکان دەکرد. هەرچۆنێک بێت، لەم گەردوونەدا کەسێک نییە هەستیشی کەم بێت، یان هەر نەیبێ، جوانی سروشت کاری تێ نەکات، من وای دەبینم کە هۆی سەرەکی بۆ دەستبەرداربوونی کوردان، لە سەرۆکەکانیان، کاتێ دەکەونە ناخۆشی، ترس و وەڕس بوونیانە لە کۆچکردنیان، لە نیشتمانی خۆیانەوە بۆ چۆڵەوانیی قێزەونی بەغداد.

ئەو تورکانەی لەگەڵم بوون، پێیان ناخۆش بوو ئەم دۆڵە جێ بهێڵن تا قاوەیەکی تیا نۆش نەکەن. ئیتر منیش شتێکی وام هەست پێنەکرد بۆ جێبەجێکردنی ئارەزووەکەیان ڕێم لێ بگرێ. بەمجۆرە لەم جێگە خۆشەی پێی دەڵێن (حسین ئیسلام)، نیو سەعاتی خۆشمان بەسەربرد... پاشان ڕووەو هەوارەکەی (یوسف ئاغا) کەوتینە ڕێ، کە لە دۆڵی لەیلاندا نیو سەعاتێک دەبوو. ئیتر لە هەشتدا گەیشتینێ. قۆناغی ئەمڕۆمان بەدوو سەعات و نیو بڕی. جگە لەو نیو سەعاتەی تیایدا حەساینەوە...

(یوسف ئاغا) حاکمی ئێستای ناوچەی (قەرەحەسەن)ە و گورجییە، لە هاوڕێ دێرینەکانمە، هەر ئەوکەسەشە، کە لەکاتی ئەو شۆڕشەدا کە (سەعید پاشا)ی تیاکوژرا و (داود پاشا)ی زاوای تیابوو بە جێگیر، نامە و فرمانگەلی بۆ هەوارەکەم بۆ دەهێنام. لە هەوارە خنجیلانەکەیدا خۆی زۆر چاک بۆ پێشوازی و میوانداریم ئامادە کردبوو و میوانداریەکی زۆر تێروتەسەلی کردین...

چادرەکانمان لەسەر بەرزاییەک هەڵدان، بەسەر دۆڵی لەیلاندا دەینواڕی. وەک ئەوەی (حسین ئیسلام)یش ئەمبەروبەری بە گیا، یان بە بەهەشتێکی نەشمیلە داپۆشرابوو. جێگاکەش یەکجار دڵگیر بوو. هەندێ گوڵی پەرژینمان لە دۆڵەکەدا بینی، لەوانەی ئینگلتەرە دەچوون. ئەو گەشکە و شادییەش ئەم گوڵە کێویانە لە دەرووندا دروستیان

دەکرد، هەموو بۆنەخۆشەکانی خۆرهەڵاتی دەهێنا. تاوێ دوای گەیشتنم، ئاگاداریان کردم کە نێردراوێک لای (مووسا ئاغا)ی حاکمی کەرکووکەوە هاتووە، کە چوار سەعاتێک، یان دوازدە میلێک لێمانەوە دووردەبوو. نامەیەکی ناسکی لای گەورەکەیەوە بۆ هێنابووم، تیایدا داوام لێدەکات کە چەند ڕۆژێک لای میوان بم. بیستیشم کە خۆی بۆ پێشوازی لێکردنێکی یەکجار گەورە ئامادە کردووە، بەڵام ناچارم دەست بەڕووی بانگهێشتنەکەیەوە بنێم... لەوانەشە بەڕێی کەرکوکدا بگەڕێینەوە...

٤ی ئایار

سەعات [٤]ی ئەم بەیانییە بەدەم ژانەسەرێکی زۆرەوە خەبەرم بۆوە، لەو جۆرەی کە مرۆڤ لەپڕێکا یەک بێن شەربەتێکی لیمۆی بەفراوی بخواتەوە تا گەرمای ڕۆژێش زیاتر لێی دەدام، ژانەسەرەکەم بەری دەدام...

لە پێنج و نیوی بەیانیدا سواری ئەسپەکانمان بووین و ڕووەو بەو دۆڵەی ڕووباری لەیلانی پیا دێت، کەوتینە ڕێ. جاروباریش بەپەڕینەوە لە ئاوە کەمەکەی، ناچار دەبووین دابەزین. دوڵەکە تەنگ و پێچاوپێچ بوو، تا زیاتریش دەچووین، هەر جوانتری دەنواند. گەلێ جار بەناو گژوگیای چڕ و تەنگەی پڕ لە هەنار و توو و داری بەری و هەمەجۆر گوڵدا تێپەڕ دەبووین. ئەگەریش بمانەوێ بەگوێرەی پانتایی ڕێڕەوی ڕووباری (لەیلان) قسە بکەین، کە خەریکە پڕاوپڕی دۆڵەکە بێ و ئێستا هەر جۆگەیەکی بچوکە، ئەوا دەبێ لەکاتی باراناودا سێلاوێکی گەورە بێ. تا سەریش دەکەوتین جۆگەیەکی زۆری تێدەڕژا. لەمبەروبەریشەوە تا ماوەی سێ میلێک دارودرەختی لێ نێژرابوو، بە لاپاڵی زوورگەکەشەوە هەندێ ڕەزمان بینی. زەوییەکەشی بە جاترە کێویلە و مۆرت و نووسەنەکی گوڵ کردوو و چەندان ڕووەکی ناو گیاکە داپۆشرابوو. تا بەرەو ژوورتریش دەبووینەوە هەست دەکرا زەوییەکەش بەرزتر دەبێتەوە.

پێش هەشتی بەیانی، سەمتی ڕۆیشتنەکەمان (٧٥) پلە بەرەو باکووری خۆرهەڵات بوو، لێرەوە ئیتر لە نزیک سەرچاوەی (لەیلان) دووردەکەوتینەوە. ڕووەو باکوور زوورگەکەمان بڕی. لە بەرزایی ئەم زوورگانەوە چەم و جۆگە بەرەو کوردستان شۆڕدەبنەوە. لێرەش بەدواوە دەسەڵاتی (قەرەحەسەن) دوایی هات. لەنزیک نۆدا بەڕاستە ڕێگایەکدا شۆڕبووینەوە، ناخۆش نەبوو. ئەگەر بشێ بڵێم لە ماوەی بیست دەقیقەدا گەیشتینە یەکەمین ئێستگەمان. لای ڕاستمانەوە لەسەر بەرزاییەکی بچووک هەبوو، مەزار بوو،

پێیان دەوت (مەزاری خۆر ئەلیاس)[١٠]، جێگایەکی پیرۆزە لای کورد و پێیان وایە لە نزیکیا ڕاوکردن حەرامە. هەر لێرەوە بە لێژاییەکی زۆرکەمدا ڕووەو باکووری خۆرهەلات، بەرەو (چەمچەماڵ) شۆڕبووینەوە، چەمچەماڵیش گردێکی بەرزی توورەکەڕێژە، ناوەکەیشیان یان لەو دەورەی خۆیەوە وەرگرتووە، یان دەوروبەرەکەی ناوەکەی لەمەوە وەرگرتووە. بەدەم ڕۆیشتنمانەوە بەرەو ئەم گردە، بەلای پەڵە جۆیەکی زۆردا تێپەڕ بووین، کە زۆر جوان بوون، بەڵام هێشتا نەگەیشتبوون و وەختی دروێنەیان نەهاتبوو. هەروەها بەلای مەزرایەکی زۆری نیسک و لەوەڕێکی بەرفراواندا تێپەڕین.لە دەی پێش نیوەڕۆدا گەیشتینە هەوارەکەمان، کە چادرەکان لەسەر گردەکەی (چەمچەماڵ) هەڵدرابوون،

(١٠) یان مەرقەدی ئەلیاس پێغەمبەر. موسڵمانەکانیش پێیان وایە (ئەلیاس) نەمردووە و هێشتا لەسەر زەوییە و، تا (مەسیح)یش دێت هەر لەسەر زەوی دەبێت. بە (ئەلیاس)یش دەڵێن (خضر)، واتە هەمیشە (سەوز)، کە بۆ ژیانی هەمیشەییە، یان نەمرە، کە خۆی هەیەتی و وای لێکردووە لەبارێکی هەمیشە گەشەکردوودابێ و بەردەوام لە باخێکدا بێ، دەڵێن هەر خودی (بەهەشت) بێت. لەم بڕوایەوە شاعیرێکی تورک، شیعرێکی وتووە، ئەمە ماناکەیەتی:

(وریا بە. وا تێنەگەیت ئەم دنیایە نیشتمانتە،
نیشتمانەکەت هەر تەنیا بەهەشتە.
لەبەرئەوە پابەندی بەرزێتیی بە،
بۆ ئەوەی بگەیتە ئەو نیشتمانەی کە
(ئەلیاس) تیایدا دەژی و شوێنی تۆش لەوێیە.

ئەم بەسەرهاتە خۆشەش کە لە کتێبی (کتێبخانەی خۆرهەڵاتی biblioteque orientale) لە نووسینی (دیربی لو – D’herbelot) وەرگیراوە، دەبێ هەموو دیانێک بەخۆشیی و گرنگییەوە بیخوێنێتەوە:–

(کاتێ عەرەبەکان، لەساڵی شازدەی کۆچیدا دەستیان بەسەر (حەلوان)دا گرت و (٣٠٠) سوارەی ئەم هێرشەیان بە سەرکردایەتی (فضلیە) گەڕانەوە و ئێوارە لەنێوان دوو کێودا، لە سوریە، هۆردویان خست، ئاگاداری (فضلیە) کرا، کە نوێژی ئێوارەیە. ئەویش بەدەنگێکی بەرز کەوتە وتنەوەی (الله اکبر) و ڕستەکانی تری دەقی بانگدان و دەنگەکەی کەوتە دەنگدانەوە و تا دوای بانگدانەکە، دەنگەکە هەر دەنگی دەدایەوە. دوای ئەوەی (فضلیە) لە نوێژەکەی بووەوە، هاواری کرد: هۆ ئەو کەسەی قسە ئەکەیت، ئەگەر فریشتەیت خوا پشتیوانت بێ و ئەگەر گیانداری تریت، ئەوا دەربەست نیم. بەڵام ئەگەر وەک من مرۆڤیت، خۆتم نیشاندە، بەڵکو کەڵک لە ئامۆژگارییەکانت وەربگرم. هێشتا قسەکانی تەواو نەکردبوو کە پیرێکی سەر ڕووتاوەی گۆچان بەدەست، وەک دەروێش دەرکەوت و دوای ئەوەی سڵاویان لە یەکترکرد، فضلیە – لە پیرەکەی پرسی: کێیت؟ پیرەش پێی وت: من لەسەر فرمانی حەزرەتی (مەسیح) لێرەم، کە بەتەنیا جێی هێشتووم، تا دووبارە بۆی دێتەوە. لەبەرئەوە من چاوەڕێی حەزرەتی مەسیح دەکەم، کە چاووگەی هەموو بەختەوەرییەکە. لەسەر فرمانی ئەویش لەوبەری ئەو کێوانەوە ئەژیم. کاتێ (فضیلە) گوێی لەم قسانە بوو، هەواڵی کاتی گەڕانەوەی مەسیحی لێ پرسی، کە پیرەکەش وەڵامی دایەوە: (لەو دنیا و لە نزیکبوونەوەی ڕۆژی حسابدا دەرئەکەویتەوە)، لاپرەسەنی زیادی کرد و کەوتە پرسیارکردن و داوای لێکرد نیشانەکانی ڕۆژی دوایی پێ بڵێ. خضر ئەلیاسیش بەدەنگێکی پێغەمبەرانە وەڵامی دایەوە: (ئەوکاتەی ژن و پیاو پلەوپایەی خۆیان لەیاد دەچێ و دانەوێڵەش زۆر دەبێ و نرخی هەرزان نابێ و خوێنی بێ تاوان دەڕژێ و هەژاران داوای یارمەتی =

جێگاکەش شوێنی هەوارێکی زۆر فراوانتری لەوەی ئێمەی تیا دەبووەوە. دەشتەکە هەر ڕووەو خۆرهەڵات شۆڕەدەبووەوە. لەبەرئەوە گردەکە وای دەنواند، کە لای خۆرهەڵاتییەوە لەچاو لایەنەکانی تریدا بەرزترە. بە بەرزاییەکی وەک شێوە شاقولی، سەد پێیەک زیاتر دەبوو. ناشتوانین تەمەنێکی بۆ دیاری بکەین، یان بیگێڕینەوە بۆ سەردەمێک هەندێ لەتە گۆزە و دیزەی چاکمان چنگ کەوت، ڕەنگیان سوورێکی تێر بوون، بەردی گەورەشمان تێدا دییەوە، بەڵام شتێکی وامان چنگ نەکەوت، گردەکەمان بۆ دەستنیشان بکات، کە بەلای کەمەوە دەبێ ساسانیی، یان ڕەنگە لە سەردەمی ساسانی کۆنتریش بێت. لەسەر تەوقە سەرییەوە ئەم وشانە ئەنووسم: بەسەر دیمەنێکی جوانی چیاکانی کوردستاندا

= دەکەن و وەڵامیان نابێ و چرای خۆشەویستیی دەکوژێتەوە و نووسراوی کتێبە پیرۆزەکان نامێنن و دەبنە گۆرانی و مزگەوتەکان کە بۆ خواپەرستی دروستکراون، پڕ دەبن لە بت، ئەوکاتە ئیتر ڕۆژی دوایی نزیک دەبێتەوە). هێشتا پیرە قسەکانی تەواو نەکردبوو. کە گوم بوو - لە کتێبی (کتێبخانەی خۆرهەڵاتەوە، ل ٧٤٢)، خاریچ.

ئەم بیروباوەڕە ئیسلامییانە لە جوولەکەوە وەرگیراوە، چونکە ئەوان (مەسیحیان لە جێی ئەلیاس) داناوە، کە حەوت سەدە دوای ونبوونی دەردەکەوێتەوە. ئەم پێشبینییە وای کردووە کە بڕوا بکرێ ئەلیاس (قَبلَ يَوم أَلمُخّوف) دەربکەوێ و هێشتا پەیامەکەیشی لەسەر زەوی تەواو نەکردووە. ژیرترین (حاخام)ەکانیش وتوویانە کە (ئەلیاس) لە بەهەشتدا لەژێر درەختی ژیاندا دانیشتووە و کردەوە باشەکانی جوولەکەکان تۆمار دەکات، بەتایبەتی ڕێزگرتنیان بۆ پیرۆزیی ڕۆژانی شەمموان. بڕواشیان وایە کە ئەنجامدانی کاری ڕوحیی، ئەنجامدانێکی چاکە و دەشێ ببێتە هۆی دەرکەوتنی، یان ئامادەبوونی و دەرگا دەخەنە سەرپشت، تا پیایدا بێتە ژوورەوە. ویردخوێندنەکانیشیان لە کۆتایی ڕۆژانی شەمموواندا پڕە لەناوهێنانی و پاڕانەوە لێی و تا پیرۆزیان بکات و کاتی خەتەنەکردنی منداڵانیشیان بەلاوە لەو شتانەیە کە لای ئەو، گرنگییەکی تایبەتی هەیە و لەمجۆرە کاتانەدا داوای ئامادەبوونی دەکەن و جێگایەکیش لەناو جێگاکاندا بەچۆڵیی بۆی دەهێڵنەوە و گومانیان لەوەدانییە، کە ئەگەر هەموو کاروبارەکان وەک خۆیان ئەنجام بدرێن، هەر دەبێ لێی دابنیشێ. لە ناویشیاندا وا بڵاوە کە (حاخانم)ی هودا، کاتێ لە ئاهەنگێکی خەتەنەکردندا، لە (رابتسبون) ئامادە بووە، بەچاوی ڕوحیی دیوێتی کە جێگەی (ئەلیاس) چۆڵە. ئیتر نوقڵانەی ئەوەی لێداوە، کە منداڵەکە لەداهاتوودا پیاوچاک دەبێ، کە هەر بەڕاستیش لەدواییدا منداڵەکە بۆتە دیان. بڕواشیان وایە کە ئامادەبوونی (ئەلیاس) لەمجۆرە ئاهەنگانەدا، کارێکی فرمان پێکراوە، ئەویش لەبەرئەوەی زۆر بەتەنگ خەتەنەکردنی منداڵەوەیە. هەر ئەمەش وای لێکردووە گازندە بکات: (... لأن بَني إسرائيل قَدْ تَركُو عَهْدكَ...)، الملوُك، ص١٤-١٩)، مەبەستیش لە (عَهد-پەیمان) لێرەدا پەیمانی خەتەنەکردنە. دیسان هەر بە سۆنگەی ئەمانەشەوەیە کە بە (ئەلیاس دەوترێ: فریشتەی پەیمان).

ئەوەیشی جێی سەرنجە، ئێمە ئەگەر تێگەیشتنی جوولەکە، بۆ دەرکەوتنی ئەلیاس بە (قَبْلَ يَوم الرَّب) بەراورد بکەین لەگەڵ چیرۆکی باسکراوی ئیسلامیدا، دەبینین مانای ئەوەیە دەرکەوتنەکەی، سەرەتایە بۆ دەرکەوتنی حەزرەتی (مەسیح). لەهەمان کاتیشدا مانای وایە کە دەسەڵاتێکی یەزدانییە و ئاماژەکردن بۆ زەمینە خۆشکردنی ئەو سەردەمە، مانای تەواوکردنی پەیامەکەیەتی. لەبەرئەوە لە خۆرئاوابوونی هەموو ڕۆژانێکی شەمموواندا، دەپاڕێتەوە کە لە شەممەی داهاتوودا دەربکەوێ، تا نیشانەکانی دەرکەوتنی (مەسیح ڕابگەیەنێ. بڕوانە لاپەڕەکانی (٨٠ و ٢٥٥)ی Synagoga Judica نووسینی Boxtrf) چاپی باسل ١٦٤١ز - خاریچ.

دەنوارم، کە لە سەرووییەوە (کۆیسنجاق)ە، لە باشووری خۆرهەڵاتیشەوە (سەگرمە)یە.

دەشتەکە تا لای شیوی گردەکە، هەر شۆڕەدەبێتەوە، ئیتر لەوێوە چەمی (جای)، یان چەمی (چەمچەماڵ)ە، دوای ئەوە دووبارە وردە وردە هەڵدەکشێتەوە و پاشان تا زنجیرە چیاکەی (بازیان) دەبێتە هەوراز و نشێوی. لەوێشدا هەردوو دەربەندی (سەگرمە - و - دەربەند) هەن کە ئەمی دواییان یەکسەر بەرامبەرمانە. لە پشتیشەوە کێوی (پیر عومەر گودرون - پیرەمەگروون) بەرزدەبێتەوە، کە بەشێکی تری زنجیرەیەکی بەرزتر پێک دەهێنێ و وەک دەردەکەوێ بەردەڵانی و ڕووتەنە. گودرون بەرزترین کێوی ئەم ناوچەیەیە. دەڵێن گەنجینەیەکی بەفری تیایە، سەهۆڵ، یان بەفرەکەی بەشی هەموو کوردستان دەکات. گەنجینەی ئەم بەفرەی نەدوایی دێت، نەئەتوێتەوە. لەنێوان هەندێ چاڵاییەکانیشیا بەفرم بینی. ئێستاش هەوڵ دەدەم ئەوەندەی لە (چەمچەماڵ)ەوە ئەیبینم، باسێکی ئەم بەشەی زنجیرە شاخەکانی کوردستان بکەم. ئەو هێڵەی کە ڕاستەوڕاست بەرامبەرمانە و لە باکوورەوە بۆ باشووری خۆرهەڵات درێژبۆتەوە. زنجیرەیەکی باریک و ڕووتەن و زۆر کووڕە، ناوی چیاکانی (بازیان)ە. لە ژوور (دەربەندی بازیان)یشەوە، کە وتم لە بەرامبەرمانەوە لێمانەوە دیارە، چیاکان یەکسەر ڕووەو خۆرئاوا وەردەسوورێنەوە و شاخەکانی (خاڵ خاڵان) پێک دێنێ، کە لەدامێنیانەوە دەگاتەوە بە سنووری پاشایەتی کۆیسنجاق لەخوار تەنگەی (دەربەندی بازیان)یشەوە، چیاکان ڕاست ڕووەو باشوور و کەمێکیش بەلای خۆرهەڵاتدا درێژ دەبنەوە. لەم بەشەی ئەم شاخەدا دەربەندێکی تر هەیە، ناوی (دەربەند باسەرە)یە و دوای ئەمە شاخەکان بەهەمان سەمت، بەردەوام درێژدەبنەوە و ناویان دەبێ بە (قەرەداغ) و ئیتر چیاکان هەمووی لێرەوارن. ئەمەش ئەو سێیەمین ڕێگایەیە، کە لە دەشتەکانی (ئاثوریا)وە دەچنەوە سەر کوردستان و ناوی ڕێگای (سەگرمە)، یان (پلەکان)ە. لەبەرئەوەش کە ڕاستەوخۆ بەسەر کێوەکەدا سەر دەکەوێ، ئەم ڕێگایانە بۆ لەشکرکێشیی زۆرگرانە، یان هەر نابێ.

ئەوڕەحمان پاشای حاکمی پێشووی سلێمانی، کاتێ کە دەیویست سەربەخۆیی کوردستان بەدەست بهێنێ، هەموو ئەم دەربەندانەی قایم کردبوو، بەڵام کە (سلێمانە بچکۆڵەی پاشای بەغداد)، بەسەریا سەرکەوت، هەموو قایمکارییەکانی تێکشکاند...

چیای (قەرەداغ) دەبێتە سنوور بۆ (دیالە)، لە خوار (دەربەند باسەرە)شەوە یەکسەر ڕووەو خۆرئاوا شاخەکانی (زەنگەنە) لە (قەرەداغ) جیا دەبنەوە، لە سەرەتادا بەرزاییەکەی کەمە، بەڵام کە بەلای باشووردا لادەکاتەوە، وەک ئەوە وایە بیەوێ لەگەڵ

شاخی (قەرەداغ)دا زنجیرەیەکی هاوتەریب بێت، ئیتر بەرزتر دەبێتەوە و دەگاتە شانی ئەو و یەکسەریش لەپشت ئەم بەشەوە، یان بەلای خۆرهەڵاتیەوە، لووتکەی بڵندترم لێ دیارە، کە نازانم سەر بە چ زنجیرەیەکە، بەڵام بەشێکە لە ناوچەی (دەلۆ). پێش ئەم بەشە بەرزەش، ڕاستەوخۆ، یان لای خۆرئاوایەوە، کە پێدەچێ کۆتایی زنجیرەی (زەنگەنە)[١١] پێک بهێنێ، هەندێ وردە زوورگی تر دیارن، کە باش نابینرێن. ئیتر (ئیبراهیم خانچی) و (کیللی) لەسەر سنووری تورکیان. لەوە دوورتریش ڕووەو خۆرئاوا، هێڵی زوورگەکانی (کفری) و (توزخورماتوو) دەبینرێن، دەڵێی دەیانەوێ بێنە پێشەوە و بگەنەوە بە زوورگەکانی (قەرەحەسەن)، کە کەمێک ڕووەو باکوور[١٢] هەڵئەکشێن و پاشان کە بەلای خۆرئاوادا لادەکەنەوە، لەچاو دیار نامێنن و لە پشتیانەوە تا زوورگەکانی (خاڵ خاڵان) ئاسۆیەکی چۆڵ جێدەهێڵن.

لەسەر گردەکەی (چەمچەماڵ)ەوە هیچ گوندێکمان لێدەرنەکەوتن، چونکە هەموویان لە چاڵیدا و لەمبەروبەری چەمە بچووکەکان بوون. لەم کاتەدا گوندنشینەکان، گوندەکانیان جێهێشتبوو، چووبوونە ڕەشماڵەکانیانەوە کە لە مووی ڕەش دروست دەکرێ، بۆ لەوەڕاندن و چاودێریی خەلە و خەرمانیان. لە کوردستاندا هەموو کشتوکاڵێکیان تەنیا بە ئاوی باراناو[١٣] دەکرێ چونکە بەراویان نییە.

گەرما لە پێنجی بەیانیدا (٤٠) پلە و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٧٩) پلە و لە دەی شەودا (٥٩) پلە بوو. لە باکووری خۆرهەڵاتیشەوە (با) هەبوو، شەوێکی هێمن بوو. دوێنێ شەو دنیا ئەوەندە سارد ببوو، کاری لە کۆمەڵەکەمان کردبوو، کە ماندوو بوون و خۆیان کردبۆوە. گەرماش لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٧٩) پلە بوو، بەڵام ئەم پلەیە هەر نیو سەعاتی خایاند...

٥ی ئایار

ئەم بەیانییە باران زۆر باریبوو، چەند ساڵێک دەبوو بەوجۆرە نەمدیبوو. دوای

(١١) کاتێ لەلاوە سەرنجی ئەم زوورگانەم دەدا، سەیرم کرد چینەکانی ئەم زنجیرەیە بەهەمان سەمتی چینەکانی (حەمرین)، هەموویان ڕوویان دەکردە خۆرهەڵات.
(١٢) ئەو ڕێگایەی لە کەرکووکەوە دەچێت بۆ (دەربەند)، پێی دەوترێ ڕێگای (کێشەخان) و بەسەر بەرزاییەکانی ئەم زوورگانەشدا تێپەڕ دەبێ.
(١٣) ئەو کشتوکاڵەی بە باران دەکرێ، خەڵک پێی دەڵێن (دێم)، کە وشەیەکی عەرەبییە بەڵام لەو وڵاتانەدا کە بارانی ئیستوائی تێدا نییە، مەرەزە و لۆکە، بە ئاوێژە دەکەن.

تاوێکیش کە خۆر هەڵهات، کردی بە پەلکەزێڕینە، لەناو تەمی بەیانیدا چریسک و هوڕی خۆری لێدەدا. لەبەرەبەیاندا زنجیرەی (قەندیل - باخ)مان لێدەرکەوت، کە (١٩) پلە بەلای باکووری خۆرهەڵاتدا دەیڕوانی هەر ئەم زنجیرەیە بوو کە کێوەکانی (ڕەواندز) و (ئاکۆ) و (سی کنە) و (ساووق - بولاق)ی پێک دەهێنا، کە لەڕاستیشدا ئەمانە بە هەموویان هەر بەشێک بوون لە کێوەکانی (زاگرۆس)، کە سنووری گەورەی نێوان ئێران و تورکیا پێک دەهێنن و تا ئەو دامێنەش کە لێمانەوە دیاربوو، بەفر دایپۆشیبوو، بەڵام ترۆپکەکانی گرنج گرنج و دەرچووبوون.

لە پێنج و نیودا ئاسایی دەستمان بە ڕۆیشتن کردەوە. بۆئەوەش بچینە سەر ڕێی کەرکووک، ڕووەو باکووری خۆرهەڵات دەچووین. ڕێگایەکی ڕاستتر لەنێوان (چەمچەماڵ) و (دەربەند)دا هەیە، ماوەی سەعاتێک دەبێ، بەڵام ئێمە ڕێگاکەی کەرکووکمان پەسەند کرد، چونکە ئاسانتربوو، تا زیاتریش دەچووینە پێشەوە، زەوی زیاتر پڕ توونکەتوونکە دەبوو. خاکەکەیشی کە لە دوورەوە سەیرت بکردایە ڕەنگی ئاڵ ئەینواند. بەڵام دۆڵەکانی زۆر قووڵ بوون و چەمی بچووک و زۆر، دڕیبوونی و لە هەموو کەلێنێکەوە پیایدا ئەڕۆیشتن، ڕووی زەویش گژوگیای هەمەجۆرە دایپۆشیبوو. جۆمان زۆر کەم بینی.

لە نۆی پێش نیوەڕۆدا گەیشتینە گەرووی (دەربەند). ئەو ڕێگایەی لێی نزیک دەبووەوە، دەتوت زۆنگاوە، کە دیارە لە زستاندا زۆر ناخۆش دەبێ، لە شانی لای چەپی تەنگەکەدا خانێکی بچووک هەیە، ڕاستەوخۆ لە بەرایشیدا کەلاوەیەکی چوارگۆشەی بچووک، یان سەکۆیەک هەیە، هێشتا ئاسەواری گومەزی خڕی لێیە و هەندێ بیرە ئاویش. ئەمەش هەر لە سەکۆکانی قەسری شیرین و (حۆش کەڕوو)[١٤] دەچوو، کە بێگومان دەبێ وەک ئەوانیش هەر ساسانی بێت. من هەروا بە لاپرەسەنی لە پاسەوانەکەی[١٥] (دەربەند)م پرسی: ئەمە کێ کردوویەتی؟ بێ سێ و دوو وەڵامی دامەوە (خەسرەو).

ئەم تەنگەیەی (دەربەند) هەر تەنیا خەرەندێکە، یان بەربەستێکە بۆ بەستنی دۆڵەکە. لێژاییەکەیشی زۆر کووڕە و هەر ئەوەندە بۆشایی دەهێڵێتەوە کە بۆ پێدا تێپەڕ بوون بشێ، چونکە بەربەستێکی تەواوی ئەو ڕێگایەیە کە دەچێتەوە سەر کوردستان. ئەم بەربەستە لە چینگەلێکی تەنک دروستبووە، کە ڕووەو دەرەوە، یان ڕووەو خۆرئاوا و کەمێک لێژە،

(١٤) بڕوانە پاشکۆکە.
(١٥) لە تەنگەی (دەربەند)پاسەوان هەیە، کە بۆ هەر بارێک دوازدە پارە وەردەگرێ. بەڵام ئەم باجەیان لە ئێمە نەسەند.

بەلای باری شاقولی ئێستایەوە، لار بۆتەوە. وەک پێشتریش وتم ئەم تەنگەیە، کاتی خۆی (ئەورەحمان پاشا) قایمی کرد و وارش و دەروازەیەکی بۆ دروستکرد و سێ چوار تۆپیشی لێ دانا، دووانیـــانی لە بەرزاییـــەکـــان دانا بۆ تۆپبـــارانکردنی لەشکری تورک، لە چاڵاییەکەدا، سلێمان پاشاش بیویستایە هێرش بکاتە سەر، تەقەللاکەی بێهوودە دەبوو، ئەگەر سەرکردەیەکی کورد نەبووایە، بەناوی (مەحموودبەگی خالید پاشا)، کە لەگەڵ تورکاندا ڕێککەوت و بەخۆی و هەندێ جاشە کوردەوە، سەرکردایەتی تیپێکی تورکی کرد و لە کەلێنێکەوە شاخەکانی گرت، کە ژمارەیەکی کەم لە کورد پێیان ئەزانی. ئەورەحمان پاشاش ئەو شوێنەی گوێ پێنەدا و پێی وابووە بۆ ئەوجۆرە شتانە دەست نادات، بەمجۆرە بۆی دەرکەوت سەنگەرەکانی لەپشتەوە لێگیراوە و تۆپە دابەستراوەکانی سەر بەرزاییەکانیشی، لەسەرووترەوە نیشانیان لێگیراوە، لەبەرئەوە ناچار بوو پاشەکشێ بکات. سلێمان پاشای بەغداش وارشەکەی تێکدا و پاشان بەرەو سلێمانی کشا.

پاش ئەوەی لە (دەربەند)[١٦] قاوەیەکمان خواردەوە، لە نۆدا دەستمان بە ڕۆیشتن کردەوە. لێرەوە دۆڵەکە بەرینتر و پێچاوپێچ دەبووەوە، بەناو زنجیرەی (بازیان)دا تێپەڕ دەبوو. لێرەدا چینگەلی چیاکان هەموویان ڕوویان دەکردە خۆرهەڵات. پێم وایە ئەم کێوانە پێشتر (کلس – Calcare Ous) – بوون. کەمێکی تری لای چەپی زوورگەکانەوە، کەلاوەیەک هەیە، ناوی (شەیتان بازاڕ)ە و، بریتییە لە ڕیزە گومەزێکی بچووک، ئەم کەلاوەیە و کەلاوەکەی تریش کەناوی (گەورە قەڵا)یە و ئەویش هەر دەکەوتە لای چەپەوە و لەنێوان زوورگەکە دایە، بەپێی شێوە و هەڵکەوتیان، گومانیان تیا نییە کە هەردووکیان ساسانین. کێوی (گودرون – گورون)یش کەمێک لای چەپمانەوە، یەکسەر بەرامبەرمانە. لە دەی پێش نیوەڕۆدا بەلای بەشێکی دۆڵەکەدا لامان کردەوە، کە لەوێدا زۆر پانتر ئەبۆوە و لە گوندی (دەرگەزێن)یش نزیکتر دەبووەوە، کە دوای نزیکەی چارەکە سەعاتێک گەیشتینێ. لە دەرگای چادرەکەمانەوە، بەلای باکووری خۆرهەڵات و لە دووری سێ چارەکە میلێکەوە گردێکی تری توورەکەڕێژمان لێ دیار بوو، کوتومت لە گردەکەی چەمچەماڵ دەچوو، ناویشی (کۆبارا)[١٧] بوو. دەسەڵاتی ناوچەی (بازیان) تا ئەو لووتکانە بڕ دەکات، کە لای باکووری خۆرهەڵاتی ئێمەوەن و لەژێر (گودرون) دان، ئیتر

(١٦) دەسەڵاتی حکوومەت، یان لیوای (بازیان) لە دۆڵێکەوە، یان لە چەمێکی بچکۆڵەوە دەست پێدەکات، پێی دەڵێن (دۆڵە سوور)، کە نیو سەعات لە خۆرئاوای گەرووی (دەربەند)ەوە دوورە – پەراوێزەکە دوایی هات – ناوی ئێستای (شیوە سوور)ە – ع.

(١٧) (گۆپاڵە) وەک ئێستا پێوەی ناسراوە–ع.

لەوێوە دەسەڵاتی (سورداش) دەست پێدەکات. لەم کێوانەدا شوور[١٨] و بزنەکێوی و ورچ و پڵنگێکی زۆریش هەیە. کشتوکاڵی دەوروبەری (دەرگەزێن)[١٩] بەشێوەیەکی تایبەتی بریتییە لە مەرەزە و لۆکە و کونجی و تووتن. چەند چەمێکی بچووکیش لە زوورگەکانەوە بۆ نزیک گوندەکە شۆڕدەبوونەوە، بۆ ئاوێژەی دۆڵەکە. هەروەها هەندێ ڕەزیش لە زوورگەکاندا هەبوون.

گەرما لە پێنجی بەیانیدا (٥٦) پلە و لە دووی نیوەڕۆدا (٧٨) پلە و لە دەی شەودا (٥٤) پلە بوو. لە خۆرهەڵاتیشەوە (با) هێمن و لەسەرخۆیە.

٦ی ئایار

لە پێنج و نیودا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. بەیانییەکی هێمن و هەوراوی بوو. لەبەرئەوەش ڕێگاکە بەهۆی قوڕەوە پێچی زۆری تێدەکەوت، نەمتوانی سەمتی ڕێگاکەمان دیاری بکەم، تا نەگەیشتینە سەر ئەو ڕێیەی دەچێتەوە سەر سلێمانی، چونکە ئەمزانی ئەو گوندەی جێمان هێشتووە، لەم شوێنەوە دیار دەبێ، کە تیایدا گەیشتووینەتە سەر ڕێگاکە[٢٠] ئەڕۆیشتین و دۆڵەکەمان لەبەری خۆرئاوایەوە دەبڕی و (دەرگەزێن) دەکەوتە بەری زوورگەکانی خۆرهەڵاتەوە، کە بەلاپاڵەکانیان ئەڕۆیشتین. بەهۆی ئەم قوڕولیتە و زۆنگەوە کە جۆگەلەی زۆر لە هەموولایەکەوە دروستیان کردبوو، زۆر لەسەرخۆ ڕێمان دەکرد تاوێ دوای جێهێشتنی دەرگەزێن لە چەمێکی جوانماندا، کە لە بن بەردەکانەوە هەڵدەقوڵا، کەمێک شۆڕدەبووەوە و تاڤگەیەکی بچووکی پێک دەهێنا. بە ئێرەیان دەوت (دۆڵی شەیتان). لە شەش و نیودا بەلای گوندی (لازیان)، یان (لاجان)دا تێپەڕین، کە دەکەوتە

(١٨) زۆرم تەقەللادا ناوی تری ئەم ئاژەڵە بزانم، کە لە توخمی (ئاسک)ە و بە ئاژەڵێکی بەسزمان و بێ وەی ناسراوە، تەنانەت لەڕاوچییە شارەزا و ناسراوەکانیشم پرسی، ئەوانیش پێیان وایە، کە (وعل)ی عەرەبی، هەر (شوور)ە. بەڵام (شێخ مارفی نۆدێ) لە قاموسە بەناوبانگەکەیدا: (ئەحمەدی)، وشەی (وعل)ی عەرەبی، بە (نێرە بزنی کێویی) ناوهێناوە. ئەوەی شایانی باسە ئەم ئاژەڵە، شێوەی شاخەکانی وەک ئاسک نییە، بەڵکو پەل پەلە و لقی لێ دەبێتەوە. بەرامبەر بەمجۆرە ئاژەڵە، مامۆستا (کەمال جەلال غەریب) لە قاموسەکەیدا (أيل)ی لەبری (وعل) بەمجۆرە باسکردووە: (شقن، ئەوور، شوول، گەوەزن، فیلەگێژە، ئافوور، هەفووری، گیاندارێکی سمدارە، شاخی نێرەکەی لقی لێ دەبێتەوە، بەڵام مێیەکەی بێ شاخە. ئاسک)، القاموس العلمي، الجزء الأول، ص ١٨٨، مطبعة كامەرانيى، السليمانية، ١٩٧٣–م.

سەرنج: گەوەزن: ناوی فارسیی ئەم ئاژەڵەیە – م.

(١٩) ئەم شوێنە (دەرگەزێن)ی ناونراوە، چونکە لە بنەڕەتدا تورکمانە دەرگەزێنییەکانی تێدابووە.

(٢٠) ڕێگایەکیش بۆ (سلێمانی) هەیە، بەدۆڵی (دەرگەزێن)دا تێپەڕ دەبێ و بەلێواری شانی خۆرئاوایدا دەڕوات. بەڵام پێیان وتین لەو ڕێیە قوڕاوی ترە، کە ئێمەی پێدا ڕۆیشتین.

لای ڕاستمانەوە. دوای تاوێ گەیشتینە سەر ڕێگەی ڕاستەوخۆی سلێمانی.

گوندی (لازیان)یش ئەگەر چی مەڵبەندی ناوچەکەیە، بەڵام وەک تێکڕای ئەو گوندە کوردییانەی ترە، کە تا ئێستا دیومن، پیسە و لە قوڕ دروستکراوە و دەکەوێتە ژوور خۆرهەڵاتی ئێمەوە، بە لاپاڵی ئەو زوورگانەوەیە، نزیکەی دوو سەعات و نیوێک دوور دەبێ سەمتی ڕۆیشتنەکەشمان (٣٠) پلە بەلای باشووری خۆرهەڵاتدا بوو. گیایەکی بەرز و پاراویشی تیابوو. ئەوەتەی پێمان ناوەتە کوردستانەوە، پەڵەی دانەوێڵەمان نەدیوە پێگەیشتبێ و کاتی ئەوەی هاتبێ داس بیدروێ.

بەلای ئەو زوورگانەدا تێپەڕ بووین کە لای خۆرهەڵاتەوە دەبوونە سنووری ئەو دۆڵەی لە نزیک چەپمانەوە بوو. ئەمانویست بگەینە گوندی (تای ناڵ) کە دەکەوتە لای خۆرهەڵاتی دۆڵەکەوە و سێ سەعات و نیو لە (دەرگەزێن)ەوە دوور دەبوو.

بەڵام گەیشتینە جێگایەک لە بەرامبەریا، دەبوایە ئەو دۆڵە ببڕین کە دەچووە سەری. وەک میوان نەوازەکە بەپێی هەندێ زانیاری لە ناکاودا بەبیریدا هات، پێی چاک بوو سەمتی (تاسڵوجە) بگرینەبەر باشتربێ، کە لە لێژایی سلێمانی دایە. لەبەرئەوە لە نۆدا ڕووەو باکووری خۆرهەڵات وەرسووڕاینەوە و یەکسەر سەرکەوتینە سەر ئەو زوورگەی بە درێژایی ڕێکردنی ئەم بەیانییەمان بەلایدا تێپەڕ بووین، کەندولەندەکەش بەردەڵانی بوو. لە نۆ و نیودا گەیشتینە نشێوییەکەی سلێمانی، کە دەشتێکی پڕ لە گیا و جوان بوو، پانایی نزیکەی هەشتا میلێک دەبوو، لە درەخت نەبێ لە هیچی کەم نەبوو کە بەڕاستی جوانتری دەکرد...

سلێمانیش لەژێر ئەو شاخانەدا لێمانەوە دیار بوو، کە لە خۆرهەڵاتەوە دەبوونە سنووری دۆڵەکە و کێوی (گودرون)یش یەکێک بوو لە زنجیرەکانیان.

ڕۆیشتنی ئەمڕۆمان هێواش و سەخت بوو، چونکە زەوی قوڕاوی و بەردەڵانی بوو. لە سەعات (١٠)دا گەیشتینە چادرگەکەمان، کە بە تەنیشت گردێکەوە بوو، ناوی (قەرەسپی تەپە)[٢١] بوو، ماناکەیشی (گردە ڕەش) بوو. ئەمیش وەک هەموو گردەکانی (چەمچەماڵ) و (دەرگەزێن)ە و ڕێی تێدەچێ ئەو گردانە، خانووی پاشا بووبن و قۆناغی ڕۆیشتنی لەشکریان پێ دیاری کردبێ. ڕەنگیشە لەشکری (ئەردەشێر)، یان (دارا

(٢١) ناوی ناسراوی گردەکە (کێلە سپی)یە، بە واتای پەیکەری سپی، وادیارە لای نووسەر ئاڵۆزییەکی تێکەوتووە و وشەی (قەرە)ی تورکی، کە بە مانای (ڕەش) دێت، لەبری وشەی (کێل)ی کورد داناوە، کە بە مانای بەرد، یان پەیکەر دێت – ع.

کشتاسب)[٢٢] بووبێ. بەهۆی سەفەری دوێنێ و سەفەری ئەمڕۆمەوە، خەریکم سەر لە هێڵە گشتییەکانی ئەم وڵاتە دەردەکەم، ئەم وڵاتەی کە مەیدانێکی پڕبووە بۆ دیتنی ڕووداوگەلێکی مێژوویی خۆش، کە تا ئەمڕۆ لای ئێمەوە نەزانراوە، لەبەرئەوە بەچاکی ئەزانم ئەنجامی سەرنج و دیتنەکانم تۆمار بکەم.

ئەم بەشەی کوردستان، لە خۆرئاواوە، کە کەوتۆتە نێوان شاخەکانی (بازیان) و زنجیرەی قەرەداغ و لە خۆرهەڵاتیشەوە کەوتۆتە نێوان (گودرون)ەوە، دەبێتە چەند دۆڵێک کە هەموویان لە تەنگەی (دەربەند)دا، کۆتاییان دێت، کە وەک تەنیا دەروازەیەکیانە. ئەم دۆڵانەش لە زنجیرە زوورگی بچووکتر پێک دێن، کە پشتیان داوە بەو زنجیرە کێوە گەورانەی باسیان کرا، ئەگەر چیش ئەوەندەی ئەوان درێژ نابنەوە. یەکەمینی ئەمانەش دۆڵی (دەرگەزێن)ە[٢٣]، کە لە خۆرئاواوە زنجیرەی (بازیان) جێدەهێڵێ، پاشان دۆڵی (سلێمانی) دێت، کە بە هێڵێک لەوی تر جیادەبێتەوە. ئەوەندەی بەرزایی شاخەکانی (بازیان) بەرز نییە. دۆڵی (دەرگەزێن)یش چەند زنجیرە زوورگێکی نزمتر بەشبەشی دەکردن، کە زۆر بەرەو باشوور ناکشێن. لای (سلێمانی)یشدا هێڵی زوورگێکی تریان لێ دەبێتەوە. کە دۆڵێک لەنێوان زنجیرەی (گودرون)دا دەهێڵنەوە. بەرەو باشووریش شاخەکانی (بازیان) بەرزتر دەبنەوە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا شاخەکانی(قەرەداغ) بەرزتر دیارن. قەرەداغ دەبێتە سنووری ڕووباری (دیالە)، کە لەوێوە ناوچەی پاشایەتی (زەهاو) دەست پێدەکات. دەشتی (سلێمانی)ش ڕووە و باشوور لەبەرچاوترە و لەوێشەوە بە چیاکانی (هەورامان)ەوە دەلکێتەوە[٢٤]، کە بەفر دایپۆشیون و بەشێکن لە چیاکانی (تەورۆس) و (زاگرۆس).

ئەوبەشە شاخەی (گودرون) کە ڕاستەوخۆ دەکەوێتە سەروو (سلێمانی)یەوە، ناوی شاخی (ئەزمڕ)ە و (قەڵاچوالان) دەکەوێتە خۆرهەڵاتییەوە، کە گوندێکی دڵگیرە لەو ناو شاخانەدا و شەش سەعات لە (سلێمانی)یەوە دوورە بۆ ئێمەشیان دیاریکرد کە بیکەینە هاوینەهەوارمان.

(٢٢) ئاسەواری خانووبەرەی کاولیش لە جێگایەک هەیە بەناوی (کەڕوانان)ەوە، لەسەر گردی ناو دەشتێکدا – پەراوێزەکە دوایی هات – ئێستا ناوی جێگاکە (کەڵەوانان)ە–ع.

(٢٣) میوان نەوازەکە لە دەشتی (دەرگەزێن) ئاماژەی بۆ چەمێک کرد، لە لاپاڵەکانی زوورگەکانی خۆرئاوا، کە لەگەڵ چەمگەلێکی تردا یەک دەگرنەوە و بە (دەربەندباسەڕە)دا تێپەڕ دەبێ و دەڕژێتە (تاووق جای– ڕووباری تاووق)ەوە. پەراوێزەکە دوایی هات – ئێستا بەم چەمە دەڵێن (ڕۆخانە) – م.

(٢٤) ئەم کێوانە دەبنە سنووری قەڵەمڕەوی هەردوو میرنشینی (سلێمانی) و (سنە)، کە ئەمی دواییان میرنشینێکی کوردییە و لەژێر دەسەڵاتی حکوومەتی ئێرانیدایە.

گودرون[٢٥] ڕەنگەکەی تاریکە و بەردەڵانی و پڕ لە چاڵ و چۆڵییە، لە ترووپکەکەشیا، چاڵاییەک، یان حەوزێک هەیە[٢٦]، بەفری تیا کەڵەکە دەبێ و ئەیبەستێ[٢٧]. ئەگەرچیش ئەم هێڵە سەرەکییانە، لە وردەکارییەکانیدا تەواویش نەبن بەڵام بەلای کەمەوە بیرێکی گشتیمان دەربارەی وڵاتەکە دەداتێ، کە لە داهاتوودا دەتوانرێ بکرێتە بنچینە بۆ لێکۆڵینەوە. گەرما، لە پێنجی بەیانیدا (٥٥) پلە و، لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٦٦) پلە، لە دەی شەودا (٦٠) پلە بوو. ڕۆژێکی هێمن و هەوراوی بوو، دوای نیوەڕۆش بارانێکی توندباری و تا دوای نیوەشەو هەر ڕشێنەی کرد.

٧ی ئایار

لە پێنج و پەنجا دەقیقەدا سواربووین و بۆ ئەوەی خۆمان لەو قوڕە بپارێزین، کە پێیان وتبووین لە شوێنە نزمەکاندا قووڵترە، لابەلا ڕوومان کردە (گودرون)... بەیانییەکی ساماڵ بوو، سروەیەکی سازگاریش لە باکوورەوە دەهات. کەمێک دوای ئەوەی لە هەوارەکەمان دەرچووین، تووشی (عەبدولڕەحمان ئاغا) بووین، کە پیاوێکی ناوداری (مەحموود پاشا) بوو. گەورەکەی بۆئەوەی ناردبوو کە لەجیاتی (میوان نەواز)ەکە، بمانگەیەنێتە (سلێمانی). دە، دوازدە گزیریشی لەگەڵدا بوو. ئیتر دوای چاک و چۆنی، پێکەوە دەستمان بەڕۆیشتن کرد. ڕێگاکە بە زوورگێکدا تێپەڕ دەبوو، لە (گودرون) جیاببووەوە، دۆڵێکی زۆری دەکەوتە نێوان و چەمگەلێکی زۆر و بچووکیشیان تێدەڕژا. لە هەندێ جێگایدا بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ئاوەکەی و گەیاندنی بەمەرەزە، بەستیان لەبەردا دروستکردبوو. پەڵە جۆیەکی زۆریشمان بینی، هێشتا قەرسیل بوون. لە هەشتدا لە چەمێکی پان و ڕووناو دا، لە (گودرون)ەوە دەهات، کە لە هاویندا وشکی دەکرد، ناوی (چاق چاق) بوو. چاو ساغەکەم پێمی وت بۆیە چەمەکە وای ناونراوە، چونکە بەردەکانی بنی ئاگریان لێدەبێتەوە[٢٨].

(٢٥) میوان نەوازەکە سووربوو لەسەرئەوەی کە چیای (ئەزمڕ)، یان چیاکانی (گودرون) تا (کۆیسنجاق) و (ئامێدی) و (ماردین) درێژدەبنەوە. ڕەنگیشە ڕاست بکات.
(٢٦) پێم وایە دەمی گڕکان بێت. چاکتریش وایە خۆم لەنزیکەوە بیبینم.
(٢٧) بەمجۆرە ئەوەندەی بەفر تێدا دەکەوێ کە لە بڕانەوە نایەت بۆ بەکارهێنانی لە هاویندا لەلایەن خەڵکی سلێمانییەوە بۆ ساردکردنی میوە و شەربەت و ئاو و... هتد.
(٢٨) ڕەنگە وشەکە (چاقماق) بێ، نەک: چاق چاق – وشەی (چاقماق طاشی)ش لە تورکیدا مانای (بەردەئەستێ)یە. لەوە ناچێ وشەی (چاق چاق) داتاشراوی (چاقماق) بێت. یەکەمیشیان وشەیەکی دەنگدارە، کە لە ناوجەرگەی زمانی کوردییەوەیە – ع.

لە هەشت و پێنج دەقیقەدا گەیشتینە (سەرچنار)، کە کانیاوێکە لە نزیک ڕێگاکەوە و لە پەنجا لاوە زیاتر کانیاوی بچووک هەڵدەقوڵێ و بە هەموویان چەمێکی گەورەیان پێک دەهێنا. خوڕەخوڕی ئاوەکەی کە بەسەر بەردەکاندا دەڕۆیشت، دەنگێکی خۆشی لە گوێچکەمدا هەبوو. ئەم چەمە لە ناوچەیەکدا دەڕژایە (چەمی تانجەڕۆ)وە[٢٩]، کە مەرەزەیەکی زۆری لەبەردایە. پاشان دەڕژێتە (دیالە)وە. لە ڕاستیشدا دەتوانرێ بوترێ ئەمە یەکێکە لەو چەمانەی ئەو ڕووبارە پێک دێنن. بەدەم ڕەوتیشیەوە لە چاڵایی سلێمانیدا دەبووە موڵکی تەنیا پیاوێک، کە (یونس بەگ) بوو، پاشای ئێستا دابوویە. داهاتی ئاوێژەکردنی ساڵانەیشی زیاتر لە (٥٠) هەزار قڕۆش دەبوو. ئاوەکەی مەرەزە و کێڵگەی لۆکە و کونجی و تووتنێکی زۆری ئاوێژە دەکرد. سەرچاوەکانی چەمەکە، گردێک بوو، دوو درەختی لەسەر بوو، دەڵێن نیشانەی شەڕێکن لە سەردەمی کۆندا، کە لێرەدا، ڕوویداوە. کوردەکان دەڵێن (ئیمامی عەلی) دوای شەڕێک لەگەڵ کافرەکاندا، نێزەکەی لەم شوێنەدا چەقاندووە، بەڵام (عەبدولڕەحمان ئاغا) دەڵێت ئەم چیرۆکە هەر تەنیا ئەفسانەیەکی هەڵبەستراوی کوردییە. ئەو، ئەگەرچی گومانی لەوەدا نییە کە شەڕێک لەم ناوەدا ڕوویدا بێ، بەڵام نازانێ ئەو دوولایەنە کێ و کێ بوون، کە لێرەدا بەشەڕ هاتوون.

لەسەر خواستی (پاشا) چادرەکانمان لەبەری لای چەپی (سەرچنار)دا هەڵدا بۆئەوەی دەرفەتی خۆئامادەکردنی هەبێ، کە بچینە پایتەختەکەیەوە، کە دیاری کردبوو سبەی بەیانی بێت. لێرەدا (مەحموود ئاغای میوان نەواز)ی پێشوومان مۆڵەتی لێ خواستین کە بڕوات. ئەو ماوەیەی لەگەڵ ئێمەدا ئەرکەکەی لە ئەستۆ گرتبوو، بەجۆرێک خۆی شیرین کردبوو، کە نیشانەی ئاکار بەخشندەیی و ڕەوشتی بەرزی پێوە دیاربوو.

تاوێ دوای چادر هەڵدانمان، دیارییە زۆر و هەمەجۆرەکانی (پاشا) بۆ خۆم و بۆ کۆمەڵەکەمان گەیشت.

لە نیوەڕۆشدا (عومەر ئاغا)[٣٠] هاتەلامان، کە ئەفسەرێکی تری کورد بوو. ئەرکی ئەم بەڕێزە ئەوە بوو، تا لە کوردستاندا بێ لەگەڵماندا بمێنێتەوە. دوای یەکتر دیتن و ڕاوێژ لەبارەی ئەو شتانەی لە ماوەی مانەوەماندا لە سلێمانی، کە پێویستیمان پێیان دەبێ. گەڕایەوە بۆ شار، بۆ ئەوەی پێویستیی پێشوازیمان ساز بکات... ئێستاش دوای دیتنی ئەو

(٢٩) (تانجەڕۆ) شێواندنێکی کوردییانەی وشەی (تاج ڕود)ی فارسییە. دووری شار، یان گوندی، (تانجەڕۆ)ش لە سلێمانییەوە، سەعاتێکە.
(٣٠) بڕوانە (وێنەی فرمانبەرێکی گەورەی پاشای سلێمانی).